

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

KATEDRA ZA STARU POVIJEST

Petra Husain

Orijentalni korijeni haruspicine

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Boris Olujić, izv. prof.

Komentor: dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić, red. prof.

Zagreb, 22. 12. 2015.

Sadržaj

1. Predgovor	3
2. Uvod	4
2.1. Istraživačko pitanje	6
2.2. Podjela i metodologija rada	7
2.3. Stanje istraživanja	7
2.3.1. Stari istok: Mezopotamija	8
2.3.2. Antički zapad: Apeninski poluotok	10
3. Prostorni i vremenski kontekst	13
3.1. Mezopotamija	13
3.2. Etrurija	17
4. Pojmovi i nazivi svojstveni haruspici	19
4.1. Opći izrazi	19
4.2. Termini suvremene medicine	20
4.3. Mezopotomska terminologija	21
4.4. Italska terminologija	25
5. Haruspicina u izvorima	26
5.1. Pisani izvori	26
5.1.1. Mezopotamija	27
5.1.1.1. Priručnik	27
5.1.1.2. Pisma	29
5.1.1.3. Književna djela	30
5.1.1.4. Ostali tekstovi	32
5.1.2. Antički zapad	33
5.1.2.1. Literarni izvori	33
5.1.2.2. Natpis	40
5.2. Predmetni izvori	43
5.2.1. Mezopotamija	43
5.2.2. Antički zapad	46
6. Mezopotamska <i>bārûtu</i> disciplina i <i>disciplina Etrusca</i>: usporedba	51
6.1. Mezopotamija	59
6.1.1. Praksa	53
6.2. Etrurija	55
7. Zaključak	57
8. Sažetak na engleskom	59
9. Bibliografija	60
9.1. Kratice	60
9.2. Literatura i izdanje izvora	61
9.3. Elektroničke adrese	68
9.4. Izvori ostalih ilustracija	68
10. Prilozi	69
11. Katalog predmetnih izvora	69
Br. 1-40 Mezopotamija	69
Br. 41-58 Etrurija	90
11.1. Izbor iz pisanih izvora	102
11.2. Natpis	117
11.3. Usporedne tablice	120

1. Predgovor

Diplomski rad rezultat je osobnog interesa za rana razvijena društva koja u pojedinim segmentima posjeduju slična kulturna obilježja, te želje da se komparativnom metodom ukaže na povezanost dviju, na prvi pogled različitih, odabranih civilizacija. Osvrnemo li se na prošlost i organizaciju društva u kojem su živjeli, uvidjet ćemo da je religija oduvijek utjecala na svakodnevicu ljudi. Neovisno o području koje proučavamo i istražujemo, u ostacima prošlog vremena nailazimo na sličnosti i podudarnosti u procesima i praksama koje su se odvijale u različitim vremenskim razdobljima i na udaljenim područjima. Uvjerenjem da je komparacija najbolja metoda za ukazivanje i potvrđivanje pojedinih teza, odlučila sam se upustiti u usporedbu dviju praksa: *bârūtu* discipline i *etruščanskog umijeća*.

Izrada diplomskog rada bio je velik izazov, prije svega zbog komparativne metode koju sam odabrala i primijenila da bih prikazala podrijetlo haruspicine, te sličnosti između dviju civilizacija. Među mnogobrojnim izvorima, što sumerskih; asirskih i babilonskih, a što rimskih i grčkih, na pravi su me put usmjeravale osobe bez kojih sama ne bih mogla završiti niti prvo poglavlje rada. Prije svega veliko hvala mojem mentoru dr. sc. Borisu Olujiću, izv. prof. i dr. sc. Jasmini Osterman, viš. asis., koja me uputila u izvore, i s kojom sam provela sate i sate pričajući i razmišljajući gdje bih mogla potražiti dodatne izvore i prikladnu literaturu, te kako najbolje oblikovati i izložiti dobivene rezultate. Nadalje, veliko hvala mojoj komentatrici dr. sc. Bruni Kuntić-Makvić, red. prof., koja je strpljivo pregledavala rimske i grčke izvore ne bi li pronašla ulomke, rečenice, a ponekad samo i riječi koje će značajno unaprijediti diplomski rad. Posebne zahvale uputila bih i ostalim profesorima s Katedre za staru povijest; dr. sc. Ingi Vilogorac-Brčić, viš. asis., i dr. sc. Jeleni Marohnić, viš. asis., koje su svojim savjetima, komentarima i opaskama pridonijele kvaliteti rada.

2. Uvod

Religija je jedna od osnovnih sastavnica svakog društva. Neovisno o tome kako je koncipirana, ona je činila, baš kao što je to slučaj i danas, važan dio ljudske svakodnevice. Unatoč tome što su njezini obredi i praksa izmjenjivali kroz vrijeme, njezina je bit uvijek ostala ista: iznad svih nas nalaze se oni (onaj) koji odlučuju o našem životu i kojima (kojem) treba udovoljavati.

Dio religije proučavan u ovom radu odnosi se na proricanje: dobro poznati fenomen u antičkome svijetu. Znanstvenici smatraju da je proricanje potencijalno bogat izvor društvenih i moralnih vrijednosti, budući da je gotovo uvijek poznat razlog zbog kojeg se ono provodilo i u kojim okolnostima se održavalo.

O važnosti proricanja i značaju koje je ono imalo u dvjema proučavanim civilizacijama govori činjenica da su postojala pravila kako se ono provodilo, koliko često i s kojim razlogom. U svakoj dobro opremljenoj antičkoj knjižnici, neovisno o tome bila ona u vlasništvu učenjaka, kralja ili hrama, sačuvani su tekstovi koji sadržavaju zapise o značenju i proricanju.

Zahvaljući bogatim arheološkim nalazima danas znamo i možemo govoriti o religiji i obredima prakticiranim na prostoru Bliskog istoka i Antičkog zapada. Ta su dva prostora smještena u središte radnje; prostor Mezopotamije kao pretpostavljeno mjesto odakle je haruspicina potekla, zbog čega je potrebno pružiti opći uvid u religiju i običaje tog prostora; i prostor AZ (Etrurije), mjesto na kojem se haruspicina kasnije javlja. Radom je obuhvaćen vremenski period od Sumera – ranodinastičkog razdoblja (3. tis. pr. Kr.) do kraja Rimskoga Carstva (476. god.).

Da je religija u životu Babilonaca i Etruščana zauzimala važno mjesto, potvrđuju brojni sačuvani obrednici i religijski tekstovi¹. Dobro je poznato da su Babilonci bili mnogobošci i da je njihov panteon bio prepun bogova koji su često imali oprečne zadaće. Početak seže u vrijeme najstarijih sumerskih gradova kojima su bili pridruživani obližnji gradovi, zajedno s njihovim svećenicima i tradicijom. Mezopotamski bogovi imali su hramove i svećenstvo na čijem se čelu nalazio kralj kao vrhovni svećenik – predstavnik boga na zemlji. Međutim, kralj nije mogao vršiti sve dužnosti stoga je imao zamjenika, velikog svećenika. Tu je dužnost obično obnašao kraljev sin ili nećak, kojeg je odabrao bog sâm.

---

¹ Većim se djelom to odnosi na Babilonce.

Proricanje budućnosti, temeljeno na tumačenju božje volje, u Mezopotamiji je bilo uobičajeno. Način proricanja ovisio je o materijalnim mogućnostima pojedinca. Danas su nam poznata proricanja provođena na temelju promatranja kretanja ulja na vodi; letu ptica; kretanju zvijezda i oblaka; tumačenju snova; promatranju životinjskih iznutrica i mnogih drugih metoda. Posljednji je oblik proricanja bio rezerviran pretežno za kralja i imućne građane, jer se podrazumijevalo žrtvovanje barem jedne ovce². Prvih 29 linija pločica³, čiju transkripciju i prijevod u svojem radu *Enmeduranki and Related Matters* donosi Wilfred Lambert (1967.), izvještavaju nas da su vještinu čitana znamenja iz ulja i iznutrica pretpotopnom kralju Enmedurankiju⁴ otkrila dva boga, Šamaš i Adad. Proricanje, koje su bogovi otkrili samo kralju, bilo je smatralo svojevrsnom moći i tajnom dostupnom tek šaćici odabranih ljudi.⁵ Čitanje znamenja iz jetara bilo je izrazito popularno među Babiloncima, jer su vjerovali da bogovi svoja mišljenja iskazuju u obliku promjena na tom ili drugim odabranim organima žrtvovane životinje, o čemu će više govora biti kasnije u tekstu.

Na prostoru AZ poznata je drugačija kultura proricanja, a nju obuhvaća *etruščansko umijeće* koje podrazumjeva „splet pravila koja uređuju odnose između bogova i ljudi.“⁶ *Umijeće* čine dvije tzv. umjetnosti; tumačenje munja – *ars fulguratoria* i promatranje iznutrica žrtvovane životinje – *haruspicina*. Pored dvije spomenute umjetnosti treba spomenuti i *auspicium*, odnosno promatranje leta ptica, koji je bio sastavni dio *umijeća* i koji je među Etruščanima bio često prakticiran.

---

² Ili neke druge životinje; janjadi, ovna, u rijetkim slučajevima bika.

³ K 2486+; K 3357+; K 13307+.

⁴ Ili Emedurankij.

⁵ Vanstiphout 1995: 30.

⁶ Pallottino 2008: 306.

2.1. Istraživačko pitanje

Središte istraživačkog pitanja je proricanje na Bliskom istoku i antičkom Zapadu.. Religija je, govorimo li o tim prostorima, tema o kojoj su napisani mnogi radovi, nastali zahvaljujući velikom broju sačuvanih i danas dostupnih pisanih i predmetnih izvora koji sadržavaju podatke o različitim segmentima religije.

Cilj ovog rada je istražiti podrijetlo haruspicine, discipline proricanja koja se pod različitim imenom prakticirala na području drevne Mezopotamije i Etrurije, ali i mnogim drugim središtima antičkoga svijeta koja u ovome radu nisu izložena. Razlog zbog kojeg drugi prostori, na primjer Grčka, nisu uključeni u ovo istraživanje je obujam pisanih i materijalnih izvora.

Prije početka istraživanja i pisanja diplomskog rada postavljena je hipoteza da haruspicina potječe s Bliskog istoka, te da je praksa koja ju čini s vremenom prenesena na područje Etrurije⁷, odakle se kasnije proširila na prostor cijelog Antičkog zapada. Nameću se pitanja što nam o prijenosu kulture i običaju govore sačuvani izvori? Je li moguće na temelju njih odgovoriti odakle haruspicina potječe?

Potreba za istraživanjem ove teme je višeslojna. Središnje pitanje odnosi se na sličnosti u praksama: u kojem je obliku disciplina prakticirana; koji su elementi ostali jednaki; a koji su izostavljeni ili zamijenjeni, te može li ta promjena na nešto upućivati? Postavlja se pitanje kojim 'putevima' je haruspicina 'stizala' do Antičkog zapada i koliko se u tom prijenosu izmijenila?

Podrijetlo haruspicine omogućava nam da pratimo komunikaciju i preuzimanje običaja jedne od druge, kilometrima i velikim vremenskim periodom, udaljene civilizacije. Zasebno istraživanje zasigurno bi bilo potrebno kako bi se odgovorilo na pitanje jesu li preuzeti običaji usvojeni planski ili postoji mogućnost da se to dogodilo nenamjerno. Također, posebno zanimanje budi proučavanje izvora, napose pisanih, čija raznolikost interpretacija i izlaganje informacija ukazuje na komparativnu potrebu i mogućnost istraživanja.

Postavljeno pitanje, podrijetlo haruspicine, iznimno je široko, stoga u ovome radu neće biti pružani odgovori na neka ranije navedena pitanja; kojim je 'putem' haruspicina dospjela na prostor AZ i je li ona planski usvojena? Oni zahtijevaju zaseban rad i dodatna istraživanja.

---

⁷*Etrušćansko umijeće.*

2.2. Podjela i metodologija rada

Diplomski rad podijeljen je na nekoliko dijelova. Započet je istraživačkim pitanjem koje definira njegov cilj; metodologijom rada i stanjem istraživanja. U središtu rada nalaze se pisani i predmetni izvori. Drugi dio rada čini opća usporedba dobivenih rezultata, diskusija, razmišljanja i ideje. Završni dio rada je zaključak koji sadrži relevantne ideje i teze o podrijetlu haruspicine.

Metodologija rada zasniva se na analizi i usporedbi dostupnih pisanih i predmetnih izvora koji potječu s prostora BI i AZ. Tijekom usporedbe posebna pažnja pružana je vremenskom odmaku između kultura koje promatramo.

Svaka grupa izvora posebno je izložena, te ju slijedi manja analiza u kojoj su iznesene sličnosti i razlike u zapisima i predmetnim materijalima koji čuvaju podatke o dvjema praksama; one izvođene u Mezopotamiji i one koju su provodili Etruščani, i koju su od njih na posljetku preuzeli Rimljani. Prilikom izrade analiza prvenstveno je uspoređivan oblik izvora; ukoliko je riječ o pisanom izvoru radi li se zapisima korištenim i pisanim od osobe koja izvodi obred ili osobe koja je o njemu samo čula; a ako su predmetni izvori imaju li istu namjenu; koliko se često javljaju; postoje li sličnosti među njima i sl..

Izvori su kategorizirani s namjerom da se ustvrdi kako su pojedini elementi/predmeti predstavljani u određenom vremenu i prostoru. Uspostavljene kategorije služe kako bi pregled dostupnih izvora učinile jednostavnijim i shvatljivijim. Napisane usporedbe prikazane su u dvije tabele koje se nalaze na kraju rada. (Tabela 1. i 2.)

2.3. Stanje istraživanja

Poznati su brojni antički i suvremeni autori koji su istraživali i pisali o metodama proricanja. Ovdje se nalazi kratak pregled radova, korištenih prilikom pisanja diplomskog rada, koje su napisali suvremeni autori: lingvisti, arheolozi, asiriolozi i povjesničari u razdoblju od kasnog 19. stoljeća, pa sve do danas.

Radovi su podijeljeni u dvije skupine radi bolje preglednosti. U prvoj se skupini nalazi tijek istraživanja i radovi koji su svojim sadržajem vezani uz područje drevne Mezopotamije, dok se u drugoj nalazi pregled i radovi vezani uz područje Etrurije i šireg Italskog prostora.

2.3.1. Stari istok: Mezopotamija

U osamnaestom i devetnaestom stoljeću europski istraživači započeli su svoja istraživanja u blizini granice Osmanskog Carstva, kada su postepeno otkrivani materijalni predmeti sačuvani iz prošlosti drevne Mezopotamije, (André-Salvini 1999; Kuklick 1999; Larsen 1999; Trümpler 2008), o kojoj su do tada glavni izvori bili zapisi antičkih autora i Stari Zavjet. Slabljenje moći Osmanskog Carstva omogućilo je jačanje kontrole Zapada nad trgovačkim putovima Istoka koji od tada postaje uobičajeno odredište mnogih avanturista, trgovaca, časnika i drugih službenika, ali i brojnih istraživača od kojih trebamo izdvojiti trojicu koji su među prvima započeli istraživati BI, a to su; danski inženjer Barthold Georg Niebuhr; britanski konzul Claudius James Rich koji je proučavao telove sakupljene na prostoru Mezopotamije i Henry Creswicke Rawlinson, britanski oficir.

Drevna mezopotamska pisma, kao i jezik nisu bili poznati oko 2000 godina. Tekstovi su prolazili kroz mnoge ruke, a kroz vrijeme su korišteni prilikom pisanja najpoznatijih knjiga svijeta; Starog Zavjeta i klasičnih izvora. Sve do dešifriranja klinastog pisma prije nešto više od 150 godine, (Rochberg-Halton 1988.; Meyer 1993.), nije bilo moguće dobiti uvid u širok broj tema zapisanih na glinenim pločicama. U pronađenim izvorima, pisanim pretežno sumerskim i akadskim jezikom, otkrivena su mnoga književna djela, administrativni tekstovi, te mali, ali iznimno važan korpus koji se odnosio na religiju i proricanje.

Autori klasičnih, biblijskih i kuranskih knjiga bili su zainteresirani za drevnu Mezopotamiju i njezino stanovništvo samo periferno. Tek su arheološka istraživanja provedena na Bliskome istoku omogućila da se otkriju nalazi koji će služiti prilikom rekonstrukcije povijesne i kulturne složenosti drevne Mezopotamije.

Interes za babilonskog proricanja započelo je u ranoj povijesti asiriologije. Neki od prvih tekstova bili su objavljeni krajem 19. stoljeća, te su u idućih 50 i 60 godina bili objavljeni i drugi značajni tekstovi te vrste. Radovi o ekstispiciji bili su objavljavani i ranije, a tekstovi s punim izdanjem napisali su Jørgen Aleksander Knutzon: *Assyrische Gebete an den Sonnengott* (1893) i Ernst George Klauber: *Politisch-religiöse Texte aus den Sargonidenzeit* (1913.). Nadalje, tekstovi znamenja, kategorizirani prema temi, bili su objavljeni u seriji koju je izdao British Museum: *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets, &c., in the British Museum (CT)*: vol 20 (1904.), 28 (1910.), 30 (1911.), i 31 (1911.). Novoasirske rituale proučavao je Heinrich Zimmern, a svoja je zapažanja napisao i izdao u knjizi - *Beiträge zur Kenntnis der babylonischen Religion*, Leipzig (1901.).

U samome početku istraživanja su bila usmjerena na nejasnu i dotad nepoznatu terminologiju. Prvi objavljeni tekstovi bili su oni pisani klinastim pismom. Publikacije u 30-im i 40-im okupljale su tekstove koji su sadržavali podatke o ekstispiciji iz SB razdoblja. Otkriće glinenih modela jetara u Mariu predstavljalo je pravi preokret, te su tadašnja istraživanja usmjerena na SB tekstove. Znanstvenici poput Jeana Nougayrol, Davida Kennedyja, Ulla Jeyes, Ivana Starra intenzivno su radili na dostupnim materijalima, te su omogućili da se spoji veliki broj do tada nepovezanih tekstova, čime su znatno pridonijeli svojim kolegama i znanstvenicima u daljnjim istraživanjima.

Među mnogobrojnim znanstvenicima koji su istraživali i radili na pronađenim tekstovima, te se bavili područjem mezopotamske prošlosti treba izdvojiti orijentalista i knjižničara Morrisa Jastrowa (1907.) koji je analizirao pozamašan broj tekstova, te Fredericka Geersa (1926.) koji je napravio relevantnu trodijelnu podjelu znamenja na; zemaljska (ponašanje životinja, pucketanje vatre, zbivanja u kući, gradu ili polju, i povijesno znamenje (izvedeno iz podviga u prošlosti)); nebeska, koja su se odnosila na kretanje zvijezda i oblaka, te njihov oblik, pomrčine Sunca, na vjetar i druga zbivanja na nebu kao što je na primjer padanje meteora i znamenja jetre, dobivena iz žrtvovane životinje čija je jetra bila podvrgnuta detaljnom promatranju⁸. Asiriolog Robert D. Biggs (1974.) također se bavio analizom tekstova, kao i arheolog Simo Parpola (1983.) koji je transliterirao i prevodio tekstove, u kojima se 135 redaka odnosi na haruspicinu. Za ovaj rad svakako je relevantna njegova knjiga iz kasnijih godina u kojoj se nalaze sakupljena pisma pisana Esarhadonu i Asurbanipalu, slana od brojnih 'učenjaka'/pisara, a čiji se sadržaj odnosi na proricanje (2007.). Walter Farber (1995.), asiriolog, također je proučavao i istraživao proricateljske discipline koje su bile prisutne na prostoru antičke Mezopotamije. Svakoj disciplini pružio je jednaku pažnju, izlažući njezine karakteristike, dok se prilikom opisa haruspicine referira na glineni model ovčje jetre pronađen u Sipru (Slika 38), pozivajući čitatelja da obrati pažnju.

Francuski povjesničar Jean Bottéro pedesetak godina istraživao je Mezopotamiju, te napisao velik broj članaka i knjiga u kojima piše o širokom broju tema, ponajviše o religiji (2001.). Zatim slijede Ulla Koch-Westenholz (2004.) koja u radu pomno objašnjava provođenje pojedinih dijelova prakse i JoAnn Scurlock (2006.) koja se u radovima osvrnula na nekoliko vrsta žrtvovanja i istima pridružila opis kojim jasno razlikuje pojedine oblike proricanja. Naposljetku ćemo spomenuti još Andrewa George (2010.) koji obrađuje tekst o

---

⁸ Geers 1926: 22-23.

poplavi Babilona, i Antonia Cavalcantia (2013.) koji u svojim radovima pruža preciziran prikaz anatomije jetre kojeg prati spis značenja njenih pojedinih dijelova, što čini neizostavan element za potpuno shvaćanje obreda proricanja.

2.3.2. Antički zapad: Apeninski poluotok

Istraživanje Etrurije započelo je početkom 16. stoljeća, a prvo djelo koje je sadržavalo sva sakupljena znanja o Etruriji napisao je Thomas Dempster⁹, *De Etruriae regali* (1616.-1619.)¹⁰. Znatna dostignuća na području arheologije obilježilo je 18., 19. i 20. stoljeće, te zbirka eseja Luigija Lanzija, *Saggio di lingua etrusca e di altre d'Italia* (1789.) koja je sadržavala sva do tada poznata znanja o povijesti, umjetnosti, jeziku i arheologiji Etrurije. Zatim djelo *Italia avanti il domino dei Romani* (1810.) koje obiluje opaskama, sposobnošću za sintezom i otvorenošću, i koja naginje prema novim pravcima u povijesnoj znanosti.¹¹ Intenzivna istraživanja i iskopavanja manifestirala su se u nastanku mnogih talijanskih muzeja koji ističu etruskološke zbirke.

U 20. st. jača interes za istraživanje gospodarstva, društvenog ustroja, načina života općenito, te pitanje vjere, **proricanja** i kultova.¹² O posljednjim su temama najviše pisali Ernst Georg Klauber, *Politisch: Religiöse Texte aus der Sargonidenzeit* (1913.), Raffaele Pettazzioni, talijanski povjesničar poznat po istraživanju i doprinosu znanosti na području religije i obreda prakticiranih na prostoru Italije. Zatim slijede Stefan Weinstock, poznat po radovima na temu kozmičkog sistema kakvog su poznavali Etrušćani i Giuseppe Furlani koji izučava, analizira i uspoređuje mezopotamske obrede s obredima u Etruriji. U članku *Epatoscopia Babilonese ed epatoscopia Etrusca* (1928.) tako najprije predstavlja *bārûtu* disciplinu, potom haruspicinu, te iznosi svoja mišljenja.

Neizostavni su radovi Luise Banti, arheologinje, *The Etruscans* (1958.), i Raymonda Blocha, priznatog etruskologa i latiniste, *The Etruscan Cities and their Culture* (1973.), koji u svojim knjigama, između ostalog, pružaju uvid u kompleksnu etrušćansku religiju. Raymond Bloch često se poziva na izvore kada objašnjava procese vezane uz haruspicinu. Oslanja se na brončani model jetre iz Piacenze u dijelu teksta u kojem opisuje povezanost između

---

⁹ Pallottino 2008: 40.

¹⁰ Objavljena početkom 18. stoljeća, oko 1720. godine.

¹¹ Pallottino 2008: 42.

¹² Pallottino 2008: 40.

promatranja neba – munja i grmljavine, te haruspicine. Nadalje, oslanja se na Cicerona i njegov filozofski spis *De haruspicum responso* kada piše o vremenu Republike kada je Senat konzultirao svećenike iz Etrurije.¹³ Austrijanac Ambros Josef Pfiffig, također etruskolog u kratkom je vremenskom razdoblju objavio dvije knjige, *Die etruskische Sprache. Versuch einer Gesamtdarstellung* (1969.) i *Einführung in die Etruskologie. Probleme – Methoden – Ergebnisse* (1972.), u kojima osim problema etruščanskog jezika, obrađuju i pitanja vezana uz religiju.

Među nedavno objavljene radove koji se bave istraživanjem religije i haruspicine možemo uvrstiti *The Religion of Ancient Etruria* (2005), J.R. Jannot, čija su poglavlja posvećena etruščanskom umjeću, obredu, proricanju, te omogućavaju da se haruspicina sagleda iz različitih aspekata. Zatim, knjigu Nancy de Grummond i Erike Simon *The Religion of the Etruscans* (2006) koja u poglavljima ‘Prophets and Priests’ i ‘The Religion of the Etruscans’ pruža sjajan uvid u glavna obilježja haruspicine, dajući pri tome ikonografske prikaze.

Nadalje, trebamo spomenuti i Massima Pallottina i njegovo iscrpno djelo *Etruščani: etruskologija* (2008.), prvo izdanje knjige izašlo je **1942.** godine, u kojem se, između ostalih, poziva na Marcijana Kapelu i Plinija koji su pisali o haruspicini, te povezanosti te discipline s astrologijom. Također, donosi fotografije relevantnih predmetnih izvora kao što su zrcala koja na poleđini imaju urezane haruspике, Kalhanta i Pavaa Tarchiesa. Slijede predmeti; brončana jetra iz Piacenze; dva kipića haruspика i poklopac sarkofaga Larisa Pulene. Kao glavni nedostatak knjige mogao bi se izdvojiti tekst koji se odnosi na fotografije kojem nedostaje detaljna analiza.

Pitanje podrijetla Etruščana za sobom je nosilo i mnoge druge nedoumice. Za rad je najvažnija ona koja se odnosi na religiju. Sličnosti s praksom na BI, Mezopotamiji, uvidjeli su drugi autori koji su napisali članke i knjige koje obrađuju tu tematiku. Početkom 20. st. o tome je pisao Carl Olof Thuil, *Die etruskische Disciplin II* (1906.), zatim Raffaele Pettazzoni, *Elementi extra-italiani nella divinazione etrusca* (1927.), poznati podupiratelj orijentalne teze, te već spomenuti Giuseppe Furlani, *Epatoscopia Babilonese ed epatoscopia Etrusca* (1928.).

---

¹³ Bloch 1958: 148.

Protivnici orijentalne teze su povjesničar George Blecher i William Reginal, povjesničar i arheolog. G. Blecher i Carl Bezold objavili su *De extispico capita tria* (1905.) u kojoj uspoređuju dvije prakse.¹⁴

Usprkos velikom broju autora koji su pisali, te oni koji i danas pišu o proricanju; o ekstispiciji i hepatoskopiji, i mnogobrojnim objavljenim radovima, danas postoje brojne nepoznanice o *bārûtu* tekstovima i točnim postupcima izvedbe haruspicine na prostoru antičkog Zapada.¹⁵ Razloge zasigurno možemo potražiti u velikom broju mezopotamskih tekstova koji ni danas nisu transliterirani, te činjenici da se brojni lokaliteti još uvijek istražuju – na prostoru nekadašnje Mezopotamije, te prostoru Italije i šire.

---

¹⁴ Blecher 1905: 201.

¹⁵ Biggs 1974: 351.

3. Prostorni i vremenski kontekst

Prostor i vrijeme teme diplomskog rada određeni su pisanim i predmetnim izvorima, te literarnim djelima suvremenih autora čiji se radovi odnose na različite metode proricanja, prije svega na *Bārûtu* disciplinu, a koje sam koristila prilikom pisanja rada. Najstariji korišteni izvori datiraju iz vremena najranije babilonske povijesti, oko 2500 godina prije Krista, a oni najmlađi, djela antičkih autora, pripadaju razdoblju 5. st. poslije Krista.¹⁶

3.1. Mezopotamija

Tijek razvoja proricanja; posebnih obilježja i tehnika možemo pratiti po razdobljima, kratko predstavljenim u nastavku teksta.

Saznanja o događajima na prostoru sjeverne Mezopotamije znatno su skromnija od onih s prostora južne Mezopotamije, budući da središta u južnoj Mezopotamiji propadaju, zbog čega nestaje i pismo, a time i izvori. U južnoj Mezopotamiji istovremeno se događa bitno drugačija situacija: sačuvani tekstovi sadrže podatke koji otkrivaju „koncept urbane kulture“.¹⁷ Sumer ranodinastičkog razdoblja, kada govorimo o prostoru južne Mezopotamije, karakterizira centralizacija i pojava izluliranih i samostalnih središta, koje nazivamo gradovima-državama, te značajan pritek ljudi iz sela u grad.¹⁸ Ta su središta politički, religijski i gospodarski funkcionirale kao zasebne jedinice, a prema sačuvanim zapisima poznato nam je da je postojala društvena hijerarhija, te da se na čelu svakog grada-države nalazio kralj.¹⁹ Između središta često je dolazilo do sukoba radi kontrole trgovačkih puteva i obradivog zemljišta, stoga je nadmoć često prelazila s jednog središta na drugo. Svaki grad-država imala je svojeg boga, zaštitnika grada.

Iz ranodinastičkog razdoblja (4. tis. pr. Kr.) sačuvano je mnogo izvora koji su tijekom godina istraživanja pronalazeni u brojnim arhivima (Šurupak, Abu Salabikh, Girsu, Lagaš, Nipura, Ume i Ura). Velik dio tekstova čine administrativni zapisi, ali su sačuvani i drugi, između ostalih i religijski, koji nam pomažu prilikom istraživanja.

---

¹⁶ Cavalcanti 2013: 322.

¹⁷ Osterman 2010: 91.

¹⁸ Van de Mierop 2007: 41; 45; 46.

¹⁹ Osterman 2010: 91.

Iz sačuvanih izvora saznajemo da su Sumerani „gurali ruku u životinju“²⁰. Znanstvenici pretpostavljaju da su u svojim ritualima Sumerani žrtvovali ovcu ili kozu, ali istovremeno je nepoznato koje su organe promatrali. Za sada ne postoje izvori na temelju kojih bismo mogli ustanoviti jesu li oni provodili proricanje kao što su to kasnije radili Babilonci i Asirci. Poznat je tek razlog zbog kojeg su Sumerani provodili žrtvovanje: kako bi dobili potvrdu odobrava li bog izabranog svećenika za službu u njegovu hramu.²¹

U Akadskom razdoblju (3. tis. pr. Kr.), koje je naziv dobio prema prijestolnici Akadu, kralj Saragon, osnivač dinastije, je do tada razjedinjene sumerske gradove-države stavio pod jednu vlast, uslijed čega je došlo do niza reformi. Ujedinjenje do tada zasebnih gradova-država koji su svaki imali svog boga zaštitnika, te različite običaje,²² dovelo je reformu u religiju.

Kada govorimo o izvorima koji datiraju iz Akadskog perioda možemo spomenuti prvi pisani dokaz o konceptu znamenja, zapisan na glinenim pločica koje potječu iz Mezopotamije (Slika 36). Zapisi na kalendaru, odnosno imena godina, upućuju da se obred prakticao u tom razdoblju; „Godina u kojoj je Enlilov svećenik izabran od koze“²³, odnosno 2300. god. pr. Kr..

Najznačajniji vladar SB perioda (2. tis. pr. Kr.) nedvojbeno je Hamurabi, Amorit, babilonski kralj i zakonodavac koji je suvereno vladao Sumerom i Marijskim kraljevstvom. Svoje je Carstvo centralizirao i proveo značajne uredbe; doprinio razvoju gospodarstva, kulture i religije u kojoj je značajno mjesto zauzimaš Šamaš²⁴, babilonski bog, bog Sunca, za čije se ime pretpostavlja da dolazi od riječi 'barbar' što znači sjajno. U ovom je razdoblju on bio glavni babilonski bog Šamaš se nalazi na Hamurabijevom zakoniku prikazan kako kralju

---

²⁰ Koch 2004: 13.

²¹ Koch 2004: 13.

²² Van de Mieroop 2007:

²³ <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/knpp/essentials/sacrificialdivination/>, zadnji pristup 6.8.2015.

²⁴ Nazivan i Babar.

u ruke predaje zakon.²⁵ Bog Šamaš smatran je glavnim i odgovornim bogom prilikom proricanja i dobivanja znamenja.²⁶ Slovi za boga pravde i jednakosti zbog čega je smatran sucem bogova i ljudi.²⁷ Nalazimo ga prikazanog kako sjedi na tronu, a u ruci često drži disk koji predstavlja Sunce. Također je često prikazan kako drži palicu i prsten – simbole pravde, ili pak kako širi krila.²⁸

Starobabilonski period obiluje pisanim i predmetnim izvorima, te je moguće zaključiti da je Babilonce pažljivo i pomno promatranje prirode i okoline uvjerilo, puno prije negoli su zapisana prva znamenja, da postoji povezanost između prirodnih fenomena i onoga što bi se moglo dogoditi. Predaja o proricanju i znamenju u 3. tisućljeću morala je biti usmena, budući da se tekstovi koji sadrže znamenja u Mezopotamiji pojavljuju tek više od 1000. godina nakon izuma pisma.²⁹ Izvješća iz SB razdoblja potvrđuju da se proricanje koristilo kako bi se dobili odgovori na konkretna pitanja. Unatoč tome što iz sačuvanih pisma ne možemo sa sigurnošću znati odgovor na pitanje, tko je i kada tražio znamenja, možemo pretpostaviti da su ona bila postavljena za odluke koje su se donosile svakodnevno, što nam potvrđuje jedan od sačuvanih zapisa: „Više smo puta izvodili ekstispiciju za put u Babilon i znamenja su bila nepovoljna. Međutim, nakon svečanosti ona su postala povoljna, tako da ću ja doći u Babilon.“³⁰ Iz pisma kralja Ami-Saduka saznajemo da su i trgovci konzultirali vračeve, osobito kada su se spremali na put sa svojim karavanama. Ta izvješća sadržavaju opise iznutrica kojima su dana značenja i stoga od ovog razdoblja možemo pratiti razvoj *bārûtu* discipline.

U tom razdoblju nastaju mnoge himne i epovi, najpoznatiji je Ep o Gilgamešu, koje u radu koristim kao izvore, a u kojima gotovo uvijek nalazimo informacije o političkoj i gospodarskoj situaciji u zemlji.³¹

Od predmetnih izvora koji datiraju iz SB razdoblja sačuvani su glineni modeli jetara pronađeni u Mariu.

---

²⁵ <http://www.britannica.com/biography/Hammurabi>, zadnji pristup: 30.6.2015.

²⁶ http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/c/clay_mask_of_the_demon_huwawa.aspx, zadnji pristup: 30.6.2015.

²⁷ <http://www.britannica.com/topic/Shamash>, zadnji pristup: 25.6.2015.

²⁸ <http://www.britannica.com/topic/Shamash>, zadnji pristup: 25.6.2015.

²⁹ Annus 2010: 2.

³⁰ Kraus 1983: 61–62.

³¹ Van de Mieroop 2007: 116; 117.

Razdoblje asirskih vladara okarakterizirano je osvajačkom politikom i ekspanzijom, pri čemu je dolazilo do miješanja različitih političkih sustava na jednom prostoru. Prostor Mezopotamije, dio Levanta i Egipta bio je pod Asurbanipalom vlašću. Politika novoasirskih vladara nalagala je odlazak u rat barem jednom godišnje, a u rat se odlazilo radi bogova kojima se trebao donositi plijen.

Jedan od najpoznatijih arhiva/knjižnica je onaj u Ninivi u kojem je pronađen velik broj pisama, upućenih kraljevima, koja potpisuju ljudi različitih zvanja. Asurbanipal, prema kojem se knjižnica i naziva, o sebi govori kao o iznimno školovanom vladaru koji je mogao čitati sve pločice, neovisno o tome jesu li zapisi na njima bili pisani sumerskim ili akadskim jezikom, stoga nije ovisio o pisarima koji su inače vladarima čitali pisma.³² Bogatstvo knjižnice rezultat je Asurbanipalove naredbe da se u nju pohranjuju svi spisi koji posjeduju određenu vrijednost. U jednom djelu to su činili spisi koji su sadržavali informacije koje su mogle koristiti dobrobiti kraljevstva; spisi koji su sadržavali uputstva kako da kralj zaštiti svoj život, mjesta na kojima će se biti i slično; potom rijetki spisi koji se nisu nalazili u Asiriji. Za pretpostaviti je da je Asurbanipal izdao naredbu u želji da se tako na jednome mjestu sakupe dotadašnje spoznaje o svijetu.³³

Iz Novoasirskog razdoblja sačuvan je veliki broj pisama.³⁴ Autori pisma obično se oslovljavaju kao 'stručnjaci' za pojedine discipline kao što su na primjer: astrologija, ekstispicija, egzorcizam i medicina.³⁵ U doba Sargonida proricanje iz životinjskih iznutrica bilo je široko rasprostranjeno, tih pisama je najviše sačuvano iz dinastije Esarhadona i njegova sina Asurbanipala. Iz mnogobrojnih sačuvanih pisama saznajemo konkretne podatke na temelju kojih možemo rekonstruirati cijeli ritual. U njima piše tko je i koliko često tražio čitanje znamenja, kao i razlog zbog kojih se proricanje tražilo, te druge informacije o kojima će govora biti više u nastavku rada.

Potrebno je napomenuti kako za Esarhadonove vladavine, ali i većinu Asurbanipalove, *bārû* vračevi nisu, koliko nam je danas poznato, zapažanja bilježili na glinene pločice koje bi se kasnije spremale u arhiv, sačuvani su tek upiti koji su se stavljali pred žrtvu. Nakon 652. god. pr. Kr. vračevi su pisali kratka izvješća zahvaljujući kojima povezujemo teoriju i praksu.

---

³² Fincke 2003: 121-122.

³³ Fincke 2003: 122-123.

³⁴ Postoje tvrdnje da su pisma dobro očuvana zahvaljujući Asurbanipalovim 'knjižničarima' koji su na njih nanosili vosak kako bi ih konzervirali. (Fincke 2003: 124.)

³⁵ Fales 1997:99.

Najbolje sačuvane pločice³⁶ pokazuju da su zabilježena nepovoljna i povoljna znamenja, te da su ona nepovoljna mnogo češće bilježene/očuvana.

Iz ovog razdoblja datiraju; *Bārûtu* priručnik, zahvaljujući kojem su nam poznate mnoge pojedinosti vezane uz obred: od izvođenja, do značenja pojedinog znamenja koja se nalaze na jetri i drugim organima žrtvovane životinje³⁷; te veliki broj pisama.

3.2. Etrurija

Smatra se da su Etrušćani naseljavali današnju Toskanu, te dijelove Emilije i Umbrije. Na temelju arheoloških istraživanja, literarnih predaja i lingvističke usporedbe utvrđeno je da Etrušćani nisu potekli s Istoka. Istovremeno je potvrđeno da je s prostora Sirije, Cipra, Egipta i Grčke u Etruriju uveden velik broj predmeta, ali i kulturnih obilježja. Utjecaj Istoka u Etruriji se prepoznaje u „duhu i odlikama ukrašavanja“³⁸, te prakticiranju vjere kako ćemo vidjeti u nastavku rada. Nadmoć istočnjačkog utjecaja u Etruriji na granici 6. i 5. st. pr. Kr. zamjenjuje grčki.

U diplomskom radu korišteni su predmetni izvori koji pripadaju Etrušćanima i njihovoj kulturi. To su dva zrcala na čijim se poleđinama nalaze prikazi haruspika (slike 41 i 42), kipići haruspika (slike 47, 48, 49, 50, 51 i 52), dvije geme (slike 53 i 54), brončani novac (slika 55), glineni model jetre (slika 46), jetra iz Piacenze (slika 58).

Rimljani su bili vrsni poznavatelji religije Etrušćana, a neke su njezine dijelove usvojili i primjenjivali u svojoj svakodnevnicu. Brojni su izvori kojima danas raspolažemo i koji svjedoče upotrebi haruspicine u rimskome društvu. Upotreba haruspicine je u kasnom razdoblju Rimske republike bila iznimno rasprostranjena, čemu svjedoče zapisi nekih antičkih autora. Ciceron u filozofskom spisu *O proricanju* s bratom Kvintom vodi rasprave o biti proricanja, njegovoj točnosti i svrsi. Zatim znamenito djelo *Od osnutka Grada* u kojem Livije gdjekad spominje njezinu upotrijebu.

---

³⁶ SAA 4: 280, 296, 306, 317, 320.

³⁷ Vidi 5.1.1.1. Priručnici

³⁸ Pallottino 2008: 112.

Proricanje je u svakodnevnom životu u rimskome carstvu bilo uobičajeno. U to je vrijeme u Rimu postojao Kolegij šezdesetorice, odnosno zbor od 60 haruspika.³⁹ Kolegij, na čijem se čelu nalazio magistrat, osnovan je na kraju helenističkog razdoblja u Tarkviniji, mjestu gdje je prema predaji rođen Taget, osnivač etruščanskog umijeća⁴⁰. Postojanje zbora potvrđuju epigrafski spomenici⁴¹, pronalazeni na prostoru Carstva koji sadrže natpise u kojima se spominje zbor haruspika. Osim spomenika iz tog su razdoblja sačuvana djela u kojima se spominje haruspicina; Plinije piše o iznutricama i upotrebi jetre prilikom proricanja u enciklopedijskom priručniku *Prirodoslovlju* (1. st.); Valerije Maksim u djelu, *Spomena vrijedna djela i izreke* (1. st.), donosi priče koje su zabilježili Livije (*Od osnutka Grada*, 27.-25. god. pr. Kr.) i Plutarh u *Usporednim životopisima* (1. st.). Na kraju se nalaze Marcijan Kapela u čijem su enciklopedijskom priručniku *Vjenčanje Merkura i Filologije* (5. st.) sačuvani zapisi podjeli neba, nebesnicima koji se ondje nalaze i proricanju, te Ivan Laurentije Liđanin (*O nebeskim znamenjima*, 5./6. st.).

---

³⁹ Musić 1942: 176.

⁴⁰ Torelli 2000: 285.

⁴¹ Vidi **5.1.4. Natpisi**

4. Pojmovi i nazivi svojstveni haruspicini

Kada govorimo o haruspicini u izvorima, knjigama, člancima i komentarima nailazimo na nekoliko pojmova koje ćemo prije daljnje analize izložiti i objasniti kako bismo olakšali praćenje izlaganje pisanih i predmetnih predmeta, te daljnje diskusije.

4.1. Opći izrazi

Izlaganje ćemo započeti terminom '**proricanje**' – od gl. oblika proricati ili **gatati** koje se tumači kao „umijeće otkrivanja onoga što ostaje skriveno naravnom spoznavanju i proricanje budućnosti iz različitih znakova (karte, talog kave), također i pogađanje iz ruke (hiromantija), iz zvijezda (astrologija) i sl. oblici praznovjerja; nagađanje, pogađanje bez objektivnih kriterija.“⁴² Uz proricanje se u Općem religijskom leksikonu nalaze 1) divinacija, i 2) mantika. **Divinacija** (lat. *divinatio*) je „u magiji i drugim religijama, umijeće otkrivanja onoga što je skriveno, osobito pretkazivanja budućnosti. Služi se različitim postupcima (intuicija, tumačenje snova, slučajni događaji kojima se pridaje određeno značenje...) U asirskoj-babilonskoj religiji divinacija se služila astrologijom za otkrivanje poruka koje su upućivali bogovi... U Etruraca i starih Rimljana buduću su se događaji pretkazivali na različite načine (prema letu ptica, životinjskoj utrobi...).“⁴³ Proricanje je u svojem značenju usko povezano s 'disciplinom' odnosno sa „spletom pravila koja uređuju odnose između bogova i ljudi“⁴⁴ i koja istražuje volju bogova pomoću raznih načina od kojih je najpopularnije čitanje i tumačenje životinjskih iznutrica. U literaturi se za tumačenje životinjskih iznutrica često koristi izraz '**ekstispicij**' koji dolazi od latinske riječi *extispicium* – 'exta' što znači iznutrica i 'specio' – gl. gledati, što bi u doslovnom prijevodu značilo 'gledati iznutrice'. Izvođenje ekstispicije smatralo se jednim od saznavanja božje volje. Nešto rjeđe upotrebljava se i termin '**hepatoskopija**' koji dolazi od grčke riječi *hēpatoskopia* – 'hepatos' – „jetra“ i 'skopēō' – „gledam“, doslovno 'gledati jetru', proricati prema znamenju koje se na njoj nalazi.⁴⁵

Općeniti i često upotrebljavan naziv u suvremenoj historiografiji za predvodnike spomenutih proricateljskih obreda je '**vrač**' (vračar), u rječniku opisan kao „čovjek koji se brine o kulturnim obredima u nekim kulturama, svećenik; mag. 2. Liječnik“.⁴⁶ Dužnost vrača,

---

⁴² <http://hol.lzmk.hr/clanak.aspx?id=12232>, datum pristupa: 30.6.2015.

⁴³ Rebić 2002: 195-196.

⁴⁴ Pallottino 2008: 311.

⁴⁵ <http://www.hrleksikon.info/definicija/hepatoskopija.html>, datum pristupa: 20.3.2015.

⁴⁶ Anić 2006: 1755.

bila je uspostaviti komunikaciju s bogovima; kojima 'ne promiče ni prošlost, ni sadašnjost, ni budućnost' što im omogućava da svoje znanje podijele s ljudima.⁴⁷

Nadalje, **znak** ili **znamenje** (lat. *omen* – kob, dobar ili loš predznak⁴⁸), božanski je dar dan osobi kao upozorenje na posebnu opasnost koja će uslijediti, odnosno uzbuna na događaje koji slijede u budućnosti.⁴⁹ Znamenja su mogla utjecati na sve i svakoga, a ukoliko su ona bila nepovoljna odgađala su se sva dogovorena zbivanja; gradnja hrama; vjenčanja; vojni pohodi i druga važna događanja, te se čekalo da ona postanu povoljna.⁵⁰

4.2. Termini suvremene medicine

Upotreba pojedinih naziva iznutrica, posebice dijelova jetre i pluća, u izvorima i danas se upotrebljava u suvremenoj medicini. Stoga su izdvojeni relevantni pojmovi koje nalazimo u opisima obreda i kojima su dodjeljena pojedina značenja.

Nedvojbeno najčešće spominjan organ na temelju kojeg se vršilo proricanje bila je **jetra** (lat. *jecur*), najveća žlijezda u tijelu čovjeka i životinje koja se sastoji od velikog desnog i malog lijevog režnja (*lobus dexter et sinister*). Kod svih domaćih životinja, izuzev mule, mazge, konja i magarca, „na viscelarnoj površini jetre vidi se **žučna vrećica** (*vesica fellea*),⁵¹ vrećica kruškolikog oblika u kojoj se sakuplja žuč. U sredini viscelarne površine nalazi se mjesto gdje u jetru ulaze i izaze krvne žile (*arteria hepatica propria et vena portae*), žučovod (*ductus cysticus*) i živci (*porta hepatis*). Žučovod se u domaćih životinja, izuzev konja, spaja s odvodnim kanalom žučne vrećice, te nastaje *ductus choledochus* koji se ulijeva u dvanaesterac. Jetra ima brojne funkcije; „metaboličke, zahvaljujući kojima pomaže održavanju stalnosti unutrašnje sredine organizma⁵²; cirkulacijske; hematološke; detoksikantnu i zaštitnu; sekrecijsku (probavnu), te ekskrecijsku⁵³, čišćenje krvi, (Slika 56). Kod domaćih životinja česte su tri bolesti jetre; akutna parenhimska upala jetre (*hepatitis parenchymatosa acuta*); nekroza jetre (*necrosis hepatis*) i ciroza jetre (*hepatitis interstitialis chronica*). Bolesti se mogu razviti pod istim utjecajima, a daljni tijek ovisi o trajanju i stupnju hepatotropnog djelovanja, te otpornosti i stanju jetre.⁵⁴ **Akutna upala jetre**, od koje najčešće oboljevaju konji usljed čestog hranjenja pokvarenom hranom, na primjer pljesnivim sjenom i

⁴⁷ Taylor 2006: 15.

⁴⁸ <http://hol.lzmk.hr/clanak.aspx?id=28689>, datum pristupa: 30.6.2015.

⁴⁹ Farbert 1995: 1899.

⁵⁰ Farbert 1995: 1899.

⁵¹ Babić 2003: 67.

⁵² Zbog svoje funkcije se često naziva 'središnjim laboratorijem'.

⁵³ Med. Lek. 1990: 390.

⁵⁴ Veterinarski priručnik 1996: 35-36.

slično. **Ciroza jetre** javlja se u tri oblika; kao samostalna ciroza pod utjecajem različitih faktora; kao postnekrotična ciroza i kao parazitarna ciroza. Posljednji je oblik bolesti česta pojava kod goveda i ovaca, a manifestira se pojavom i razvojem nametničkih crva u jetri.⁵⁵ Simptomi parazitne ciroze su mnogobrojni, od kojih možemo izdvojiti probavne poremećaje, mršavljenje, smanjenje radne sposobnost ili proizvodnju (mlijeka), kržljivost i drugo. Životinje s jasno vidljivim simptomima, koji su jasno vidljivi, takva se ovca prilikom obreda vršenih u drevnoj Mezopotamiji i na Antičkome zapadu ne bi prinosila kao žrtva, budući da se pri samom odabiru birala životinja koja je izgledala zdravo. Točnost navoda potvrđuje izostanak izvora u kojima bi stajao izvještaj o jetri punoj nametnika.⁵⁶ Posljednja u nizu bolesti jetre je **nekroza ili distrofija jetre**, najteži oblik oštećenja jetre, a najčešće se javlja kod konja i svinje, te rijetko, gotovo nikad kod drugih domaćih životinja, npr. ovce.

Čitanje znamenja, rijeđe nego li na jetrima, prakticirano je uz pomoć **pluća** (*pulmones*), parnom, spužvastom organu svijetlocrvene boje, najvažnijem dijelu dišnog sustava. Na plućima razlikujemo tri površine; rebrenu površinu (*facies costalis*); ošitnu površinu (*facies diaphragmatica*) i površinu prema sredini prsiju (*facies medialis*). Dva brida koja se nalaze na plućima nazivaju se *margo dorsalis*, zaobljeni brid koji se nalazi uz trupove prsnih kralježaka i *margo acutus*, oštri brid na kojem se raspoznaju usjeci; *lobus cranialis*, *lobus medius* i *lobus caudalis*. Na desnome pluću nalazi se još jedan režanj, tzv. pridodani režanj (*lobus accessorius*). Cijela su pluća obavijena tankom opnom. Sačuvan model pluća (slika) vjerno prikazuje pluća.

4.3. Mezopotomska terminologija

Naziv ***bārû***⁵⁷, označavao je mezopotamskog svećenika koji je proricao uz pomoć dobivenih znamenja iščitanih iz iznutrica; najčešće jetre. *Bārû* je morao ispunjavati brojne kriterije da bi obnašao tu dužnost. Na njemu je bilo da prilikom ekstispicije odredi ima li više pozitivnog ili negativnog znamenja, te da sukladno tome prenese odgovor bogova na postavljena pitanja.⁵⁸ Budući da je cijeli obred vodio i izvršavao sâm morao je biti svestran i nadasve učen; od njega se zahtijevalo da bude načitan; da poznaje rad pisara; prepisivača i urednika; da bude pobožan; vrsni poznavatelj rituala i anatomije; te odan dvorjanin. Takvi su vračevi obično dolazili iz bogatih obitelji koje su im mogle priuštiti skupo i dugo školovanje.

---

⁵⁵ Srebočan 1996: 39.

⁵⁶ Ukoliko postoji riječ je o izuzetnim slučajevima. Najveće anomalije zatečene i bilježene na jetri su izrazito veliki ili mali djelovi, te nedostaci *caputa* jetre.

⁵⁷ Postoji mnogo naziva, ali je ovaj najčešći.

⁵⁸ Fales 1997: 103.

Stoga ne iznenađuje što su tek rijetki nazivani istinskim *bārû* stručnjacima.⁵⁹ Proricatelji nisu služili u hramovima, oni su najčešće radili direktno za kralja, vojsku ili kakvog upravitelja. Takva se slika dobiva iz tekstova u SB dobu, te se zadržala kroz dugo razdoblje mezopotamske povijesti.⁶⁰ Izvori iz 1. tisućljeća⁶¹ obavještavaju nas da je *bārû* mogao naljutiti bogove ukoliko je obred provodio više nego li je to zaista bilo potrebno: „...ukoliko vrač uzastopno radi ritual čitanja iznutrica, umrijeti će smrću onoga koji krivo radi.“⁶² Samo su vračevi posjedovali moć „postavljanja“ božjih planova (na površinu organa), te pročitati božji sud. U tom posebnom činu vrač je doživljavao božansku prisutnost.⁶³

Postoji još mnogo naziva koje nude izvori i suvremeni autori, a koji označavaju stručnjake određenog područja. Još je u asirsko vrijeme napravljena podjela na: *tupšarru* (nebeski vrač); *bārû* (haruspik; onaj koji proriče pomoću iznutrica životinje); *ašipu* (egzorcist); *asû* (liječnik), *kalû* (pjevač koji pjeva tužaljke⁶⁴; koji „smiruje srca bogova“⁶⁵); *galabu* (brijač; kirurg⁶⁶). Postoji mišljenje da su *ašipu*, *asû*, *bārû* i *galabu* bili liječnici specijalizirani za pojedina područja u medicini. Na primjer, bolesnik bi prvo došao *ašipu*, liječniku zaduženom za postavljanje dijagnoze. Uspostavljanje dijagnoze podrazumijevalo je otkriti boga koji je prouzrokovao bolest čovjeka. Nakon toga bi bolesnik odlazio *asû* koji bi mu liječio 'rane' ljekovitim napicima, a potom *bārû*; specijalistu za unutrašnje bolesti, koji bi žrtvovao ovcu koju mu je bolesnik prethodno donio i na njezinoj jetri, promatrajući glineni model kao šablonu, otkrio istinski uzrok bolesti. Gledao je jetru jer se vjerovalo da je jetra žrtvovane ovce koju je bolesnik donio, ekvivalent njegove jetre. Na poslijetku bi bolesnik odlazio *galabu* koji bi izveo potrebni operativni poduhvat.⁶⁷

Bārûtu disciplina naziv je za vrstu proricanja na prostoru Mezopotamije koja podrazumijeva gatanje iz iznutrica žrtvovane životinje. Disciplinu tvori skup pravila koja se odnose na: izvršitelja rituala (*Bārû* svećenika); tražitelja (obično kralj); svrhu izvedbe rituala; životinju koja se prinosi kao žrtva; izvedbu rituala – promatranje organa; tumačenje znamenja i zapisivanje istog. Ljudi u Mezopotamiji bili su skloni vjerovati da su znamenja bila

---

⁵⁹ Jeyes 1991/1992: 23., (K 150, u Zimmer, BBR 11: iii 18-19)

⁶⁰ Farbert 1995: 1904.

⁶¹ Lenzi 2008: 55.

⁶² Jeyes 1991/1992: 31.

⁶³ Lenzi 2008: 55.

⁶⁴ Function of the prophets – chapter 5., str 241.

⁶⁵ Contenau 1950: 248.

⁶⁶ Naziv 'brijač' povezan je s dvije stvari. Kao prva se navodi da su bolesnici prije operacije morali otići brijaču, dok u objašnjenju druge piše da je sam *galab* morao biti obrijan zbog posla kojeg je obavljao.

⁶⁷ Čavka 2006: 40-41.

najvažnije sredstvo komunikacije mezopotamskih bogova s ljudima, budući da su kroz njih manifestirali svoju volju, namjeru i „kobnu sudbinu ljudi“.⁶⁸ Znamenja su ljudima mogla biti dana na nekoliko načina, ranije smo spomenuli trodjelnu podjelu na zemaljska, nebeska i znamenja jetre.⁶⁹

Proricanje ili čitanje iz iznutrica životinja, tvrdi Ulla Jeyes, „bila je najvažnija i najkompleksnija metoda (proricanja), zbog čega je vraču predstavljala veliki izazov“.⁷⁰ Njezina zahtjevna izvedba nalazila se u potrebi pravilnog žrtvovanja životinje; vrsnom poznavanju i tumačenju znamenja koje se iščitavalo s organa.⁷¹ Kao „najstariju i najtradicionalniju vrstu proricanja“ smatra ju i F. M. Fales.⁷² Oblici proricanja, kao i same discipline, široko su razgranati, a jedan je oblik od iznimne važnosti za ovaj diplomski rad. Riječ je o hepatoskopiji⁷³ kojoj, kao što je ranije navedeno, mnogi nisu težili zato jer je zahtijevala žrtvovanje barem jedne životinje, zbog čega su ljudi bili skloniji promatranju kretanja ulja na vodi ili dima u kadionici.⁷⁴

Povremena i redovna žrtvovanje – podjelu je napravila Joann Scurlock koja je proučavala žrtvovanja u Bliskom istoku. Povremenim žrtvovanjima opisala je ona koja su sklopljena kao dogovor između čovjeka i boga. U antičkoj Mezopotamiji za to je postojao poseban termin: *sagiguru* – 'čemu te srce vuče'. Čovjek se prema tom dogovoru obavezao da će (uvijek) imati životinju (žrtvu), a bog (duh) da će riješiti njegove probleme.⁷⁵ Povremena žrtvovanja bila su održavana u nužnim situacijama, te se tada žrtvovalo sve što je bilo dostupno.⁷⁶ Suprotno tome, redovna žrtvovanja odvijala su se prije donošenje važnih političkih i vojnih odluka, zasjedanja skupština ili sklapanja brakova⁷⁷.

Osim intenziteta koliko često su se žrtvovanja izvodila, razlika je postojala i u načinu dobivanja znamenja. Walter Farber pisao je o podjeli na: **zatražena i slučajna znamenja**. Zatražena su znamenja dobivena kao rezultat obraćanja i molitvi bogovima da manifestiraju svoju volju i misli. Način na koji je znamenje manifestirano ovisilo je o disciplini koja se obavljala. S druge strane, slučajna znamenja kao što je pomrčina Sunca, rođenje djeteta s

---

⁶⁸ Farbert 1995: 1899.

⁶⁹ Function of the prophets – chapter 5.: 240.

⁷⁰ Jeyes 1991/1992: 23

⁷¹ Opširno u 6. poglavlju rada.

⁷² Heintz 1997: 25.

⁷³ Jastrow 1908: 648

⁷⁴ Farbert 1995: 1904.

⁷⁵ Scurlock 2006b: 241.

⁷⁶ Scurlock 2006b: 244.

⁷⁷ Nije bilo nužno.

dvije glave ili pojava divlje životinje u gradu bila su znamenja koje je mogao zamijetiti svatko „tko je imao zdrave oči“.⁷⁸ Nakon 'dobivanja' slučajnog znamenja obično bi se zatražila pomoć stručnjaka: *ašipu*, *bārûa*, ili nekog drugog, tko će nakon provedenog obreda moći pružati siguran odgovor i značenje.⁷⁹

Kada govorimo o podjeli znamenja potrebno je reći da ona nije bila jednostavna kako se može činiti na prvi pogled. U nekim vrstama proricanja, kao što je babilonska ekstispicija, znamenja su bila klasificirana prema intenzitetu: na **snažna i slaba**. Snažno znamenje na desnoj strani smatralo se povoljnim, dok se isto na lijevoj smatralo nepovoljnim. Razlika se radila i na osnovi boje, uspostavljeno na svjetlo i tamno. Tako se tamno povezivalo s lijevom stranom, a svijetlo s desnom.⁸⁰ Osim toga postojale su četiri vrste znamenja: dobra (dobra na obje strane, ali manje dobra na lijevoj strani), loša (loša na obje strane, ali manje loša na desnoj strani), neutralna (dobra samo na desnoj strani, loša samo na lijevoj strani) i loša koja nisu nepovratna (loša na lijevoj, ali dobra na desnoj).⁸¹

Neovisno o vrsti znamenja i onome tko ih je tumačio, smatralo se da se tek u odabranim trenucima javljaju 'dašci' mističnog svijeta kroz koji su bogovi ostvarivali svoju komunikaciju s ljudima.⁸² **Fizičko znamenje**, u ovom slučaju promatranje jetre/iznutrica žrtvovane životinje, bio je jedini kanal komunikacije između čovjeka i njegovog 'osobnog' boga. Povoljno znamenje moglo se tumačiti kao kruna ove važne veze, ali i kao rezultat skupog i napornog rituala.⁸³ Proricatelji su posjedovali knjigu organiziranu prema temama koja je sadržavala sve do tada zatečene deformacije, oblike i promjene boja. Knjiga je sadržavala osnovna pravila kako bi proricanje bilo što preciznije i jednostavnije. Između ostalog u njoj je pisalo kako se znamenja s jedne strane jetre⁸⁴ odnose na osobu koja pita, a druga na njezina neprijatelja. Određeno je da znamenja na lijevoj strani budu negativna, a ona na desnoj pozitivna.⁸⁵ Pozitivna znamenja na jednoj strani stvarala su negativna znamenja na drugoj.

---

⁷⁸ Farbert 1995: 1899.

⁷⁹ Farbert 1995: 1906.

⁸⁰ Starr 1983: 18-19.

⁸¹ Scurlock 2003: 398.

⁸² Jeyes 1991/1992: 26.

⁸³ Jeyes 1991/1992: 27.

⁸⁴ Koja strana, lijeva ili desna, ovisno o tekstu koji čitamo.

⁸⁵ Farbert 1995: 1904.

4.4. Italska terminologija

Kada se govori o religiji na prostoru Etrurije često se govori o *etrušćanskom umijeću* koje, kako piše Mario Torelli, čini nekoliko elemenata, o kojima je govora bilo ranije u tekstu. Sam naziv *disciplina Etrusca*, barem tako tvrdi Torelli, potječe od Rimljana koji su ga upotrebljavali kako bi opisali praksu etrušćanske haruspicine.⁸⁶ Istovremeno se smatra da „etrursku religiju čini skup vjerovanja što se pripisuju Etrurcima koji su živjeli u matičnoj Etruriji... Laciju, Kampaniji, Felsini, Piacenzi“⁸⁷, dok su „odnose između bogova i ljudi određivali propisi koje su čuvali, tumačili provodili svećenici.“⁸⁸ Kao posebno važni spisi navedeni su „stručni svećenički spisi koje su Rimljani nazvali *disciplina Etrusca*.“⁸⁹ Tri su spisa, koja do danas nisu pronađena, činila disciplinu; „*Libri haruspicini* (gatanje po izgledu životinjskih iznutrica), *Libri fulgurales* (iščitavanje božanske volje iz groma i munje) i *Libri rituales* (obredni propisi i dr.).“⁹⁰

Ranije smo spomenuli kako *etrušćansko umijeće* obilježava „splet pravila koja uređuju odnose između bogova i ljudi“⁹¹ i kojom se nastoji pronaći sklad između bogova i ljudi, kao i fenomene koji su na njega utjecali. Nešto drugačiji opis *etrušćanskog umijeća* donosi Pallottino kada piše da se sastojala od dva umijeća: *ars fulguratoria*⁹² i *haruspicina*⁹³. Pallottino tvrdi da su obje umjetnosti potekle iz istočnog svijeta, točnije iz Mezopotamije.⁹⁴ Dolaskom u Etruriju umijeća su poprimila tzv. nacionalni karakter, te su se kao takva proširila u rimski religijski svijet gdje će uvijek imati epitet 'tuđinski'.

Ekstispicij i hepatoskopiju predvodio je za to posebno obučeni svećenik. Na italskom području za *bārû* svećenika koristio se naziv **haruspik** koji dolazi od latinske riječi *haruspex* (G *haruspicis*), a označava etrušćanskog i rimskog svećenika koji, kao i *bārû*, proriče pomoću iznutrica žrtvovanih životinja.⁹⁵ Etimologija naziva nije u potpunosti sigurna i o njoj su se vodile mnoge rasprave. Raymond Bloch napominje kako drugi dio riječi upućuje na indo-europski korijen, dok se za prvi, 'har', gotovo uvijek smatralo da na asirskom označava jetru.

---

⁸⁶ Torelli 2000: 273.

⁸⁷ Rebić 2002: 249.

⁸⁸ Rebić 2002: 250.

⁸⁹ Rebić 2002: 250.

⁹⁰ Rebić 2002: 250.

⁹¹ Pallottino 2008: 311.

⁹² Etrušćanski naziv: *trutnut* ili *tru tnut*, a označava umjetnost tumačenja munja.

⁹³ Etrušćanski naziv: *netšuis*.

⁹⁴ Pallottino 2008: 311.

⁹⁵ Kuntić-Makvić i Olujić 2006: 16.

Istovremeno Giuseppe Furlani piše kako je 'khar' na babilonskom označavao jetru.⁹⁶ Biti haruspikom u Etruriji, a kasnije i cijelom italskom prostoru, značilo je biti nenadmašivi poznavatelj tzv. 'umjetnosti proricanja'.⁹⁷ Svećenici su morali ovladati mnogim znanjima kako bi uspješno provodili vrlo razgranate obredne predaje.⁹⁸

5. Haruspicina u izvorima

O praksi proricanja iz iznutrica žrtvovanih životinja na području Bliskog istoka i Antičkog zapada svjedoče pisani i predmetni izvori. Od pisanih izvora sačuvani su, govorimo li o prostoru BI, glinene pločice, a s Antičkog zapada spisi, djela i govori antičkih autora. U nastavku izloženi predmetni izvori upotpunjuju i doprinose boljem razumijevanju pisanih izvora.

Pisani i predmetni izvori podijeljeni su u dvije grupe: na mezopotamske, te antičke izvore iz rimskog razdoblja koji čine zasebnu cjelinu. Izvori su predstavljeni kronološkim redoslijedom. (Tablica 1 i 2).

5.1. Pisani izvori

Iz pisanih izvora izdvajani su dijelovi koji se odnose na proricanje, konkretno oni ulomci i zapisi koji sadrže bilješke o *bārûtu* disciplini/ haruspicini, ekstispiciji i hepatoskopiji: izvođenju prakse, njihovim vršiteljima i značenju znamenja iščitanih na pojedinim organima i jetri.⁹⁹ Potom su izdvojeni dijelovi u kojima se nalaze mišljenja i stavovi antičkih autora o toj vrsti proricanja, te komentari u kojima su proricanje i praksa spomenuti u nama relevantnom kontekstu.

Razlikujemo dvije skupine pisanih izvora kojima raspolažemo i koje možemo koristiti u ovom istraživanju. Jednu skupinu čine priručnici (*Bārûtu priručnik*) koji su pripadali vječevima u koje su oni bilježili postupak izvođenja prakse, uobičajene i rijetke pojave viđene prilikom promatranja jetre i druge slične komentare, te pisma. Tu skupinu izvora uglavnom čine glinene pločice pronađene na području Mezopotamije.

---

⁹⁶ Furlani 1928: 272.

⁹⁷ Bloch 1958: 144.

⁹⁸ Rebić 2002: 250.

⁹⁹ Ova vrsta podataka nalazi se uglavnom u mezopotamskim izvorima.

Drugo skupini pisanih izvora pripadaju djela autora koji nisu provodili praksu i koji su pisali o onome čemu su svjedočili ili o onome što su čuli. U tu skupinu spadaju rimski pisci; Ciceron u svojem filozofskom spisu raspravlja o proricateljskoj vještini (I, 3, 52 i II, 2, 3, 5, 12, 13, 14, 20); Tit Livije piše o povijesti Republike i znamenitim državicima (I, 56; VIII, 9; XXV, 16; XXX, 2; XLI, 14, 15); Gaj Plinije Sekundo Stariji se zanima za tijelo i prirodu; Tacit navodi i opisuje prema njemu važne događaje (XI, 14-15); jednako radi i Valerije Maksim u knjizi *Spomena vrijedna djela i izreke* (I, 6,8, I, 6, 10 i I, 6, 13); Plutarh donosi živote znamenitih Rimljana i Grka (*Usporedni životopisi*), Marcijan Kapela o podjeli neba (*O vjenčanju Merkura i Filologije* (II, 157; 158; 159)); te Ivan Laurentije Lidanin o značenju i kulturnohistorijskim dimenzijama (*O nebeskim znamenjima*).

5.1.1. Mezopotamija

Mezopotamske pisane izvore radi jednostavnije orijentacije svrstat ćemo u nekoliko podvrsta i izložiti ih kao: priručnik, pisma, literarna djela: himne i epove, te ostale tekstove koje čini zbir različitih tekstova. Velikim slovima pisani su sumerogrami, italicom su pisana akadaska imena, dok su sumerska imena pisana običnim stilom.

5.1.1.1. Priručnik

Najpoznatiji pronađeni priručnik na području Mezopotamije zasigurno je *Bārûtu priručnik* koji potječe iz kasnog babilonskog razdoblja, te prikazuje skraćenu verziju Asurbanipalovog priručnika. Priručnik sadrži 10 poglavlja: poglavlje 1 BE *isru* (4 pločice; CT 31, 24 i 25¹⁰⁰); poglavlje 2 BE SA.NIGIN (8+ pločica; (1) KAR 423, I, 26; (2) K. 3670+; (3) BRM 4, 13; (4) i (5) nedostaju, (6) K. 3949+; (7) K. 3691+; (8) K. 3733+);¹⁰¹ poglavlje 3 BE NA (6 pločica); poglavlje 4 BE GIR (5+ pločica); poglavlje 5 BE IGI.TUN (15 pločica); poglavlje 6 BE ZE (10 pločica); poglavlje 7 BE SU.SI (11 pločica); poglavlje 8 BE GIS.TUKUL (8+ pločica); poglavlje 9 BE HAR (14 pločica); poglavlje 10 BE *multabiltu* (17 pločica). Priručnik je zapisan više od 98 pločica, te mu se pridružuje veliki broj popratnih komentara zapisanih na zasebnim pločicama. Tekstovi koje priručnik sadrži vjerojatno su pronađeni u novobabilonskoj knjižnici u hramu Šamaša i Aje u Sipru. Tekst je pisan u formi: „Ako je x onda je y...” na primjer: „Ako se napuklina nalazi na desnoj strani, panika će zahvatiti vojsku“.¹⁰²

¹⁰⁰ Starr 1992: 48. (<http://www.helsinki.fi/science/saa/6.1%2005%20Starr.pdf>)

¹⁰¹ Starr 1992: 50.

¹⁰² Ulomak 3. poglavlja, u priložima se nalazi prijevod cijelog 3. poglavlja.

Pločice prvog poglavlja odnose se na gornje dijelove tijela ovce, od rebra prema glavi, dok se sadržaj pločica drugog poglavlja odnosi na zavojnice debelog crijeva. Zbog svojeg sadržaja nisu primarni materijal izučavanja u ovome radu i neće biti detaljnije proučavani.

Pločice idućih šest poglavlja, 3.; 4.; 5.; 6.; 7. i 8., odnose se na jetra i sadržavaju tematski uređene zapise. Prvo u skupini je treće poglavlje¹⁰³, *Šumma Manzāzu*, na čijim se pločicama nalaze tekstovi koji se odnose na znamenja koja se nalaze na lijevom reznju jetre. Poglavlje se sastoji od samo 6 pločica, s time da je tek posljednja gotovo u potpunosti sačuvana. Na trećoj pločici zabilježeno je značenje znamenja koje se odnosi na oznake, veličinu i boju, koje se odnose na povoljna i nepovoljna znamenjem.¹⁰⁴

Četvrto poglavlje čini pet ili više pločica i ono nosi naziv *Šumma Padānu*, doslovnog prijevoda "Ako put". 'Put' u ovom kontekstu odgovara brazdi koja prelazi preko lijevog reznja, a zapisi na pločicama odgovaraju smještaju brazde.

Iduće se, peto, poglavlje *Šumma Pān Tākalti*, "Ako ispred vrećice", odnosi na različita znamenja na površini jetre. Iz tog je poglavlja sačuvan i pronađen najveći broj pločica (15).

Šesto poglavlje¹⁰⁵, *Šumma Martu* – „Ako žučni mjehur" sadrži deset pločica i odnosi se na znamenja vezana uz žučni mjehur. Jedan od primjer glasi: „Ako je žučni mjehur nateknut od desna prema lijevu: pobijediti ćete neprijatelja koji vas je napao“.¹⁰⁶

Sedmo poglavlje *Šumma Ubānu*, odnosno „Ako 'prst'“ – 'prst' se vjerojatno odnosi na zadnji dio reznja jetre, te sadrži znamenja koja se nalaze na spomenutom dijelu jetre.

Osmo poglavlje *Šumma Kakku*, "Ako oružje/borbena sredstvo", odnosi se na različita obilježja koja se mogu nalaziti na površini cijele jetre.

Deveto poglavlje sastoji se od četrnaest pločica čiji se sadržaj odnosi na znamenja koja se iskazuju na plućima. Naposljetku, deseto poglavlje sadrži komentare na prethodna poglavlja, te uključuje i one koji se odnose na ponašanje životinje tijekom žrtvovanja. Komentari, za razliku od glavnog teksta ne sadržavaju formu „ako je x onda je y“.

Veća glinena pločica sadrži tekst o znamenju, odnosno pojavama koje su vračevi zatekli na želucu ovce. Radi se uglavnom o neobičnom obliku, boji i veličini želuca. Veliki broj pločica, 4.; 5.; 7. i 8. poglavlja nije dostupan zbog čega se, kada se u radu govori o

---

¹⁰³ Vidi 10. Prilozi, Prijevod pločica *Bārūtu* priručnika – 3. poglavlje

¹⁰⁴ Koch 2004: 80-81.

¹⁰⁵ Vidi 10. Prilozi, Prijevod pločica *Bārūtu* priručnika – 6. poglavlje

¹⁰⁶ The Geography of Knowledge: <http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/P363675/> zadnji pristup: 4.5.2015.

Bārûtu priručnik prvenstveno misli na 3. i 6. poglavlje čiji se tekstovi odnose na znamenja zatečena na jetri žrtvovane životinje.

5.1.1.2. Pisma

Kroz dugačko razdoblje mezopotamske povijesti sačuvana su mnoga pisma, pisana rukom običnih ljudi i visokih dužnosnika. Iz pisama, između ostalog, saznajemo kako je tekao prijenos informacija; koja je bila svrha proricanja; tko je bio klijent; kome je pitanje bilo upućeno; što se prilikom proricanja promatralo; kakvi su bili odgovori; na temelju čega su bili doneseni, te druge slične informacije.¹⁰⁷

Značajnu skupinu pisma čini skup tzv. dokumenata, zbirnog naziva *Pitanja Šamašu*, vrhovnom bogu Babilona, u kojem je kralj mogao potražiti informacije o ritualima i interpretaciji 'danih' znamenja. Iza naziva 'dokumenti' zapravo se nalazi velik broj pisama; pitanja koja je kralj upućivao *bārû* vraču i odgovore koje mu je ovaj vraćao nakon održanog obreda.¹⁰⁸ Zahvaljujući sačuvanim pismima znamo kakav je bio odnos kralja i *bārû* vrača, važnost *bārûtu* discipline, te da se broj znamenja povećavao.

Veliki broj sačuvanih pisma, oko 1300 do sada evidentiranih, datira iz razdoblja novoasirskog kraljevstva, a upućivana su asirskim kraljevima Esarhadonu i Asurbanipalu.¹⁰⁹ Dio pisama sadržava izvještaje o značenju pojedinog događaja, a kralju su slana u želji da mu olakšaju donošenje odluka vezanih uz politiku, religiju i kult, ali i odluke vezane uz njegov privatni život.¹¹⁰

Pisma nisu posebno oslovljena, već ih nazivamo prema božanstvu kojem su upućena, npr. pisma Šamašu, ili osobi za koju se upit postavljao. Kao primjer ću izdvojiti jedno iz kojeg možemo iščitati postupke i tijek cijelog rituala. Iz pisma saznajemo da je pitanje, 'hoće li Nikia, Esarhadonova majka, ozdraviti', upućeno bogu Šamašu, te da je pri tome žrtvovan ovan.¹¹¹ Vrač moli velikog gospodara, Šamaša, da zanemari velik broj mogućih pogrešaka koje su se mogle dogoditi prilikom žrtvovanja životinje i izvođenja ekstispicije. Potom mu

---

¹⁰⁷ Koch-Westenholz 2002: 140.

¹⁰⁸ Fales 1997:100.

¹⁰⁹ Radner 2011: 363.

¹¹⁰ Fales 1997:100.

¹¹¹ Vidi pod 10. Prilozi.

upućuje pitanje, te ga moli da mu da jasan odgovor i da mu omogući da ga on točno pročita.¹¹²

5.1.1.3. Književna djela

Sačuvani, transliterirani i prevedeni epovi, himne i pjesme u kojima se slave bogovi, njihovi podvizi i pobjede sadržavaju vrijedne informacije. U tim se tekstovima često progovaralo o političkoj i socijalnoj situaciji, problemima društva ili značajnim događajima, te nam omogućavaju da jednostavno iščitamo poruke društva.

Epovi

Za potrebe rada izdvojen je akadsko-babilonski **Ep o Atrahasisu** nastao u 17. st. pr. Kr., kojeg datiramo prema vladavini Hamurabijeva praunuka Ami-Saduka. Ep sadrži nekoliko priča od kojih su najpoznatije one o nastanku svijeta, ulasku ljudi i životinja u arku, te priča o velikoj poplavi koju su poslali bogovi kako bi uništili čovječanstvo.¹¹³

Iz epa je izdvojen citat relevantan za rad, a koji se odnosi na žrtvovanje životinja: "Zaklao je čiste životinje, stoku... / Ubio je životinje. Ovce... / izabrao je i odveo na brod... /// ... srce mu se slomilo i posegnuo je za žuču"¹¹⁴. Iz teksta možemo iščitati da je prije ulaska životinja na brod bilo izvršeno žrtvovanje, te da se promatrala žučna vrećica. Budući da tekst nije u potpunosti sačuvan nepoznato nam je koje su životinje, osim ovce, bile žrtvovane, te koji su organi i dijelovi jetre, osim žučne vrećice, bili promatrani.

---

¹¹² Bottéro 2007: 184.

¹¹³ Ancient history: <http://www.ancient.eu/article/227/>, zadnji pristup: 4.7.2015.

¹¹⁴ Ep o Atrahasisu: <http://www.livius.org/as-at/atrahasis/atrahasis.html>, zadnji pristup: 12.9.2015.

Himne

Himne su bile upućivane bogovima. Njihov je tekst slavio Bogove, a kraljevi sami sebe, i govorio o njihovim podvizima i zaslugama. Među velikim brojem himni ističu se dvije koje nam služe kao koristan izvor.

Sačuvano je nekoliko verzija **Šulgijeve himne** (kraj 3. tis.) u kojoj poznati vladar govori o svojim vrlinama. Tekst je pisan u 1. licu i pripisan je Šulgiju, vladaru treće dinastije Ura, u kojem on govori o sebi kao vraču i vrsnom tumaču/poznavatelju znamenja. Šulgi navodi da znamenje otkriva ekstispicijom, pomoću „bijelog janjeta i ovce“, te dok priprema ovcu, uz izgovaranje molitve, njegovi vračevi gledaju bez riječi. Zatim piše da dok promatra iznutrice ovce, nikada ne miješa povoljna s nepovoljnim znamenjem,¹¹⁵ a ulomak završava rečenicom: „Imam čistu intuiciju, i sudim svojim očima. Ja, kralj, uz pomoć samo jedne ovce mogu pronaći/otkriti uzrok svega (svih zbivanja).“¹¹⁶

Iz himne ćemo izdvojiti citat koji se odnosi na 'vračeve koji gledaju u čudu'. Tom rečenicom Šulgi želi istaknuti svoje sposobnosti, koje su, kako on smatra, značajno veće od onih koje su posjedovali vračevi, vrsni poznavatelji svojeg zanata. To nas dovodi na novo razmišljanje. Naime, vrlo je neobično da kralj, za kojeg su vračevi izvodili obred i pisali o zatečenim znamenjima, sâm provodio ekstispiciju. Vjerojatno da je Šulgi želio istaknuti koliko je bio moćan vladar. Izobrazba vrača bila je iznimno skupa, ali i teška, zbog čega ju nisu završavali svi koji su je započeli. Za pretpostaviti je da kralj sebi pripisuje zasluge što vračevi budućnost mogu iščitati iz iznutrica, izjednačavajući se na taj način s bogom. Želi istaknuti svoje sposobnosti, koje su, kako on smatra, značajno veće od onih koje su posjedovali vračevi, vrsni poznavatelji svojeg zanata. On je najbliži bogovima, tj. bogovi su ga posebno blagoslovlili.

Druga himna, tzv. **Enlilova himna**, posvećena je Enlilu, bogu zraka, onome koji je razdvojio nebo i zemlju, čime je stvorio sav vidljiv svijet. U himni, koja je hvalospjev Enlilu, nabrajaju se stvari za koje je on zaslužan. Između ostalog stoji navod o svećenicima koji zahvaljujući njemu mogu provoditi ekstispicij.¹¹⁷ Značenje teksta jasnije je usporedimo li ga s mitom koji govori o proricanju koje je otkriveno Enmedurakiju.¹¹⁸ Iz njega se može iščitati

---

¹¹⁵ Šulgijeva himna B 131-149. (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr24202.htm>) datum pristupa: 16.3.2015.

¹¹⁶ Šulgijeva himna B (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr24202.htm>) datum pristupa: 16.3.2015.

¹¹⁷ Enlilova himna 109-123.

¹¹⁸ Točan naziv mita (?).

kako je ono bilo dostojno bogova i rijetkih odabranih ljudi, vaučeva, koji su imali 'moć' i znanje čitanja i interpretiranja znamenja.

5.1.1.4. Ostali tekstovi

Velik je broj pločica koje svojim sadržajem obuhvaćaju nekoliko vrsta tekstova. Stoga su odabrani citati koji se odnose na proricanje za vladavinu kralja, njegovu zemlju i njega kao pojedinca i privatnu osobu. Izdvojeni ulomci poslužiti će kako bi se prikazala struktura tekstova i način proricanja.

Postoji zasebna kolekcija pločica koja opisuje događaje tijekom vladavine Sargona i Naram-sina. Jedan od zapisa glasi: „Ako se žučni mjehur proširi po površini jetre - Sargonov znamen, koji je na temelju toga predznaka postupio protiv Elama, te pokorio Elamce, okružio ih i onemogućio im dotok zaliha.“ Potom slijedi: „Ako je površina jetre, izuzev žučnog mjehura i 'prsta jetre', u obliku poklopca lonca, te ako je na desnoj strani jetre umetnuto oružje, i ako je na lijevoj strani 7 reza/udubina – znamenje Saragona. Na temelju toga svi stanovnici su se pobunili protiv njega, ali se Sargon usprotivio i pobijedio, ponizio svoju vojsku i posvećeni plijen dao Ištar.“¹¹⁹ Iz citata je jasno kako je Sargon tražio znamenja prije nego li je odlučio što će poduzeti.

Na pločici CT 4 34b (BM 78680 = Bu 88-5-12, 591) stoji kratak tekst: „Ima 'prisutnost' / ima put / vrata Palače su u redu / blagostanje leži unakrsno / žučna vrećica je u redu / prst jetre je u redu / pluća i srce su u redu / (tu) se nalazi 12 zavojnica debeloga crijeva / ekstispicij, ovca / za ljutoga (boga) / su povoljna / nemoj brinuti.“¹²⁰ Iz teksta je moguće zaključiti da se radi o zapisu nastalom temeljem ekstispicije, te da su znamenja, iako ne znamo o čemu se točno radi, bila povoljna.

---

¹¹⁹ <http://www.wisdomlib.org/mesopotamian/book/aspects-of-religious-belief-and-practice-in-babylonia-and-assyria/d/doc7262.html> datum pristupa: 17.3.2015.

¹²⁰ Prijevod teksta iz knjige, Koch-Westenholz 2002: 134.

5.1.2. Antički zapad

Nažalost, ne posjedujemo etruščanske pisane izvore, ono što postoji tek su fragmenti koji nisu od velike pomoći, osobito kada govorimo o religiji. Međutim, integracija Etruščana i njihove prakse u rimsko društvo omogućilo je da se sačuva dio kulture, te da nastanu zapisi iz pera antičkih autora pomoću kojih možemo provoditi daljna istraživanja. Pri tome je nužno biti svjestan da izvori reflektiraju autorovo mišljenje i interpretaciju okruženja, nego li nepristrani pogled na druga društva.

Konzultiranje različitih autora i njihovih djela omogućuje nam da Etruščane i njihovu religiju prenesenu u rimsko društvo, sagledamo iz drugačijih perspektiva, što pridonosi objektivnosti zaključka na kraju rada.

5.1.2.1. Literarni izvori

Spis *O proricanju* Marka Tulija Cicerona, (107. - 44. pr. Kr.) poznatog rimskog političara, pjesnika, pisca, odvjetnika, filozofa i govornika koji je za svojeg života napisao brojne govore, stihove i filozofske spise, svojim naslovom daje naslutiti da se u njemu mogu pronaći vrijedne informacije. Značenje Ciceronovih pisama sastoji se u tome što nam ona omogućuju točno datiranje nekih događaja. Međutim, istovremeno moramo voditi računa o subjektivnom karakteru Ciceronovih sudova, jer je on sudjelovao u najvažnijim političkim događajima, te je često precjenjivao svoju ulogu i u više mahova mijenjao svoju političku orijentaciju. Mnogobrojne Ciceronove rasprave važne su za proučavanje povijesti kulture. U njima Ciceron obrađuje najraznovrsnija ideološka pitanja kao što je: pitanje filozofije, religije, prava, etike i politike.

O proricanju filozofski je spis podijeljen u dvije knjige kojeg je Ciceron napisao 44. godine pr. Krista. Ciceron, u obliku dijaloga, vodi raspravu sa svojim bratom Kvintom koji iznosi argumente za, a on protiv proricanja. U prvoj knjizi glavnu riječ vodi Kvint koji donosi neke općenite podatke o raznim oblicima proricanja koje brani. Njegovo izlaganje je u skladu sa stoičkom doktrinom. U drugoj knjizi Ciceron opovrgava i pobija njegove argumente.

Iz Ciceronova djela saznaje se da je haruspicina oblik proricanja koji zahtjeva vrsnu 'izobrazbu' i koji podrazumijeva proricanje iz iznutrica žrtvovanih životinja. Kvint navodi da je u čitavom svojem obliku u rimski svijet potekla iz Etrurije, te da je od predaka smatrana vrlo pouzdanim oblikom proricanja (*Cic. Div. I, 3*). Dodaje da je haruspicina kao oblik proricanja bila vrlo rasprostranjena među mnogim narodima kao što su Etruščani, Elejci,

Egipćani i Kartażani (*Cic. Div. II, 12*). Prema stoičkoj doktrini koja priznaje valjanost haruspicine, volja bogova se može protumačiti na temelju iznutrica životinja, ali Ciceron tvrdi da je besmisleno smatrati da su oni odgovorni za svaki procjep i raspuklinu u jetri, te nastavlja da postoje znakovi koje su bogovi dali, a kojima su navješteni pojedini događaji. Nastavlja mišlju da ih je važno pravilno protumačiti, te da ih se ne smije odbaciti (*Cic. Div. I, 52*). U istom paragrafu kao primjer je naveden dan kada je Cezar ubijen. Kvint piše da je tog dana uslijed žrtvovanja na jetri nedostajala glava, što Cezara nije navelo da promijeni svoje planove. Kvint ističe da nepovoljno znamenje nije upućivalo da se budućnost mogla promijeniti, ali zastupa mišljenje da je nedostatak tog glavnog dijela jetre dao naslutiti nepovoljan razvoj događaja za Cezara (*Cic. Div. I, 52*). Argumente protiv haruspicine kao valjanog i pouzdanog oblika proricanja u raspravi iznosi sâm Ciceron (*Cic. Div. II, 3*). Jedan od njegovih argumenata je da se brojni događaji koji su pripisani haruspicini, mogu objasniti znanošću ili mudrošću, te da je za njih odgovoran slučaj, a ne izgled iznutrica (*Cic. Div. II, 5* i *Cic. Div. II, 14*). Također, Ciceron tvrdi da se haruspicina ne može smatrati pouzdanom disciplinom jer njezine temeljne postavke nisu određene: ne postoji točno određen vremenski period u kojem su iznutrice bile promatrane, te se ne zna koji oblik i znamenje na iznutricama označava povoljan, a koji negativan ishod događaja, nego se to mijenja od jednog proricanja do drugog (*Cic. Div. II, 12*). Ciceron smatra da se proučavanjem iznutrica ne mogu navijestiti budući događaji, bolest i zdravlje pojedinca ili financijski dobitak (*Cic. Div. II, 13*). Naposljetku zaključuje da se na temelju izgleda iznutrica životinja ne može utvrditi budućnost, te da ne postoji objašnjenje koje bi svrstalo haruspicinu i druge oblike proricanja u pravi oblik religije, a ne u praznovjerje koje ono jest (*Cic. Div. II, 20*).

Na temelju Ciceronova djela, mogu se vidjeti dva stajališta koja su u njegovo vrijeme bila prisutna u društvu, a ticala su se raznih oblika proricanja. Iako u samom djelu Ciceron zastupa ispraznost haruspicine, to ne znači da je to bilo i njegovo osobno mišljenje. Budući da je predsjedao vijećem augura čija je dužnost bila tumačenje volje bogova preko leta ptica, bio je upućen u taj oblik proricanja, ali bi bilo neumjesno od njega da otvoreno tvrdi da proricanje smatra prijevarom i podvalom.¹²¹ Ciceronovo izlaganje je puno fine ironije i humora kojima nastoji djelovati na sugovornika da svojim razumom i osjetilima donese sud o toj disciplini.

---

¹²¹ Smith 1867: 739-740.

Prizore proricanja iz jetara pronalazimo u pripovijesti *Od osnutka Grada* (27.-25. god. pr. Kr.), koju je napisao znameniti Tit Livije, rimski pisac i povjesničar rođen 59. godine pr. Kr. Na tom djelu, jedinom sačuvanom u potpunosti, Livije je radio 40 godina. Ono sadrži monumentalnu povijest Rima i obuhvaća period od njegova osnutka – 753. godine pr. Kr. do Augustove vladavine. Djelo se sastoji od 142 knjige, odnosno svitaka, podijeljenih prema sadržaju, od kojih je sačuvano tek njih 35: I-X i XXI-XLV, te nešto opsežniji fragment iz XCV knjige.¹²² Zapisi relevantni za diplomski rad nalaze se u nekoliko knjiga (I, VIII, XXV, XXX, XLI). Moderni priređivači njegov stil ocjenjuju kao besprijekoran, naglašavajući da se u njemu očituje tečnost, jasnoća i jednostavnost. U načinu na koji je napiso djelo prepoznaje se želja da proširi slavu Rima, pri čemu koristi djela najslavnijih povjesničara umjesto da istražuje i stvori svoje mišljenje. Nikada nije potvrdio ili opovrgnuo preuzetu tvrdnju i ponudio svoje mišljenje. Za rad je osobito zanimljiv komentar priređivača koji se odnosi na njegovu nezainteresiranost prema vjerskim obredima i ceremonijama.¹²³ Liviju se kao velika kritika nameće što pišući povijest Rima više podučava i dijeli moralne lekcije¹²⁴, nego li kritički razmatra izvore koje koristi.

U djelu, pored isticanja etruščanskih svećenika kao jedinih odgovarajućih vršitelja proricanja, uz koje se tek izvanredno trebalo konzultirati druga proricateljska središta (Delfe) (*Liv.* I, 56.), Livije je zapisao i druge vrijedne podatke, kao na primjer da su rimski konzuli prije bitke bogovima prinosili žrtve, te da je jednom prilikom haruspik koji je prinosio žrtvu uočio oštećenja na glavi (*caput*) jetre. U dodanoj bilješci Livije objašnjava koji dio jetre je glava i na kojem dijelu je ona bila oštećena (*Liv.* VIII, 9.). U XXV. knjizi ponovno nailazimo na podatak da su prilikom proricanja iz iznutrica zmijske pojede dio jetre, nakon čega je haruspik ponovio žrtvu, te da se isto dogodilo još dva puta iako se vodila veća briga o iznutricama. U odlomku dalje piše da je haruspik nastojao upozoriti Grakha i čitavu vojsku da je to loše predskazanje i da ukazuje na lošu kob te da bi bilo poželjno da se promijene vojni planovi, istovremeno napominjući da ništa nije moglo izmijeniti sudbinu. Livije zadnjom rečenicom želi reći da je sudbina već bila zapečaćena i određena, te da su znamenja tek nagovijestila skore događaje (*Liv.* XXV, 16.). Nedostatak glave jetre ponovno se javlja u XXX. knjizi, iz bilješke se daje naslutiti važnost glave jetre; ako je bila velika, to je bilo povoljno znamenje, a ako je bila malena ili nepravilna oblika, to se smatralo nepovoljnim znamenjem. Najgorim znamenjem smatrao se njezin nedostatak (*Liv.* XXX, 2.). Posljednja

---

¹²² Škiljan 1996: 391.

¹²³ Smith 1873. (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=livius-bio-1&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0104>)

¹²⁴ Shuttleworth Kraus 1994: 14.

dva citata ovdje izdvojena odnose se na ponavljanje žrtve koja se, kako Livije piše, mogla prinositi toliko dugo dok se nisu prikazala povoljna znamenja. U jednoj od bilježaka dodatno je objašnjeno da se u slučaju nepovoljnih znakova, kao što je nedostatak glave jetre, žrtva mogla ponoviti (*Liv.* XLI, 14.i 15.).

Proricanje i jetra u *Prirodoslovlju* spominje se u nekoliko za rad upotrebljivih konteksta. Autor opsežnog enciklopedijskog priručnika je rimski povjesničar, prirodoslovac, pisac i političar Gaj Plinije Sekund Stariji rođen 23. ili 24., a umro 79. godine. Široko obrazovan i plodan pisac pisao je o brojnim temama u *Prirodoslovlju* koje se sastoji od 37 knjiga. Zamišljen kao enciklopedijski priručnik ono sadrži lako pregledne informacije i citate često preuzete od drugih antičkih autora.¹²⁵ Plinijevi raniji rukopisi nastali su na temelju osobnog iskustva: povijest rimsko-germanskih ratova¹²⁶ u obliku velike monografije, te zapisi o suvremenoj povijesti, *Povijest od svršetka djela Aufidija Basa*.¹²⁷ O vrijednosti njegovih djela bilo je mnogo rasprava. Njegova se kritičnost kadakada preispitivala s pravom, a ponekad je bila pretjerana. Ponajviše se to odnosi na lakovjernost koja mu se često pripisivala, a koja je upitna uzmemo li u obzir da u svojim navodima često dodaje „Juba piše, Timej tvrdi, ako je tome vjerovati“ i sl. kojima sugerira da i sam ne vjeruje u njih.¹²⁸ Vrijednost priručnika nalazi se u opisima putova od Egipta do Indije, plovidbi rijekama, o probijanju kanala Nil-Crveno more, koji dopuštaju stvaranje vlastite predodžbe o životu društva tog razdoblja. Unatoč tome što njegovo djelo danas za nas nema vrijednost koju je imalo u srednjem vijeku, te se smatra da se „ne ističe ni osobitom stilskom dotjeranošću ni većom kritičnošću prema korištenoj građi, ono „do danas ostaje najvrijednijim izvorom podataka o antičkoj znanosti i kulturi“¹²⁹, te nas potiče da dalje istražujemo djela i pisce koje Plinije Stariji koristi prilikom pisanja.

U Plinijevom *Prirodoslovlju* tek je nekoliko citata koje možemo upotrijebiti za daljnja istraživanja. Za ovaj rad relevantne podatke pronalazimo u II., VIII., X. i XI. knjizi. Autor se mjestimično dotiče imena, naziva i pojmova koje dodatno ne objašnjava. Na primjer, navodi da je najiskusniji haruspik njegova vremena Umbricije, ali ne navodi koji ga razlozi čine najistaknutijim, kao ni činjenicu da nedostaju radnje koje je isti provodio. Ipak u XI,189 piše da se jetra nalazi na desnoj strani, tamo gdje se nalazi ono što se naziva „glavom iznutrica“ i

---

¹²⁵ Vrijednost je toga što je na taj način, ako ne sama djela, sačuvan spomen na njih.

¹²⁶ *Ratovi protiv Germanije*.

¹²⁷ Škiljan 1996: 457.

¹²⁸ Plinije 2004: 6.

¹²⁹ Škiljan 1996: 475.

što je podložno promjenama. Dalje spominje cara Augusta koji je prinosio žrtvu 1. dana kada je preuzeo carsku dužnost. U 6 različitih žrtava koje je August prinesao, jetra je bila preokrenuta, te je svaka od njih imala niski režanj: što su proroci označili kao „dvostruki zamah“¹³⁰ (*Plin. NH XI*, 189). Također, piše da je na dan kada je August pobijedio kod Akcija prilikom žrtvovanja pronađena dupla vrećica žući (*Plin. NH XI*, 195), što se također smatralo povoljnim znamenjem. Dalje stoji objašnjenje: da se lošim znamenjem smatralo ukoliko se na glavi jetre nalazio rez, osim u slučaju nemira i upozorenja, onda je on (rez) označavao prekidanje svih briga i njihovo okončanje. U Plinijevom Prirodoslovlju tek je jedan spomen životinja za koje se tek pretpostavlja da su mogle biti žrtvovane: „zečevi u blizini Brileta i Tarne imali su duplu jetru, ali kada bi ih se odande preselilo, jedna bi jetra nestala“ (*Plin. NH XI*, 189). Da su bile žrtvovane pretpostavlja se zbog opisa jetre, odnosno zapisa da su se znale pojavljivati dvije ili niti jedna jetra, organ kojeg su svi antički autori spominjali kada bi se govorilo o žrtvovanju.

O proricanju je, u *Analima* (XI, 14-15), pisao i Kornelije Tacit (1/2. st.), nazivan najvećim rimskim povjesničarom i koji se mnogo bavio govorništvom. Anali, napisani u 16 knjiga od kojih su sačuvane 1-6 i 11-16, 5 i 16 nepotpune, obuhvaća razdoblje između Augustove i Neronove smrti. U njima dolazi do punog izražaja Tacitova namjera da „ocjeni osobe i događaje“,¹³¹ odlikuje su u njegovom stil koji ukazuje na autorovu disciplinu, častoljublje i pesimizam. Autorovi stavovi ne iznenađuju kada znamo da su njegov pogled oblikovala dva iskustva; zbivanja vezana uz vladavinu cara Domicijana¹³² i građanski rat 69. god. Neprovjerene vijesti Tacit prepričava u „svrhu temeljitijeg i nepristranijeg prepričavanja i uvijek na to upozorava čitatelja.“¹³³ U *Analima* rado prikazuje tragičnost života; u povjesnim događajima traži dublje uzroke, što njegovim djelima daje na vrijednosti.¹³⁴

Kornelije Tacit pisao je o zboru haruspika i najstarijem italskom nauku, koji se, da ne bi pao u zaborav, prenosio s koljena na koljeno, s oca na sina. Iz odlomka je vidljivo da je haruspicina smatrana predajom vrijednom učenja, te da su za primjer njezina precizna izvođenje uzimani Etruščani kao pravi poznavatelji obreda. Na kraju odlomka stoji citat; „Donesena je, prema tome, odluka senata neka pontifici razmotre što od haruspikā valja zadržati i potvrditi“, koji daje naslutiti da su Rimljani iz *discipline Etrusce* prakticirali

---

¹³⁰ Povoljno znamenje.

¹³¹ Miklić 2004: 23.

¹³² Vremena njegove vladavine okarakterizirana su kao „teške prilike“.

¹³³ Miklić 2004: 14; 28.

¹³⁴ Škiljan 1996: 557.

prethodno dogovorena učenja. U komentaru stoji opaska priređivača, da su auguri u Rimu bili cjenjeniji od haruspika.¹³⁵ Naposljetku, ukazala bih na prijenos učenja, koje se prenosilo s muškarca na muškarca, a što je prikazano na predmetnim izvorima koji slijede.

Valerije Maksim, rimski je pisac rođen u 1. st., autor je prilično nekritičkog djela *Spomena vrijedna djela i izreke* koje okuplja obilje građe i sadržava priče o poznatim povijesnim događajima i kuriozitetima. Valerije donosi priče, velikim djelom preuzete od drugih autora, pri čemu ne provjerava njihovu istinitost.¹³⁶ U pogreškama i zabludama, kojih ne nedostaje u njegovom djelu, kao i nekritički pristup, prepoznamo nedostatak vrline koje posjeduju povjesničari.¹³⁷

Izdvojit ćemo tri ulomka od kojih su prva dva već predstavljena kod Livija i Putarha. Prva se priča odnosi na Grakha kojeg su haruspici upozorili na loša znamenja nakon što su zmije prilikom proricanja pojele dio jetre. Isto se dogodilo i tijekom iduća dva žrtvovanja, unatoč tome što su jetra bila bolje čuvana. (*Val. Max.* I, 6, 8)

Potom slijedi odlomak u kojem Valerije donosi Plutarhovu priču o Marcelu i njegovom pohodu na Hanibala. Piše da je Marcel unatoč jasno iskazanom nepovoljnom znamenju koje mu je haruspik pročitao, krenuo u pohod u kojem je ubijen. (*Val. Max.* I, 6, 10)

U posljednjem odlomku nalazi se priča o Cezaru. Uoči Cezarova ubojstva haruspik Spurina ukazao je da žrtvovanom biku nedostaje srce, što je označavalo nepovoljno znamenje i kojeg je Cezar odlučio zanemariti. (*Val. Max.* I, 6, 13)

Grčki povjesničar, esejist i biograf Plutarh, autor znamenitog djela *Usporedni životopisi*, rođen je u Heroneji oko 46. godine. Povijesna istinitost Plutarhu nije glavni zadatak, njegov je primarni zadatak pisanje životopisa. Ocjena njegova djela koju su mu dodijelili kritičari 19. st. bila je loša. Zapisali su da je „njegova kronologija često zbrkana, geografija neprecizna, vojnički izvještaji nestručni, motivacija naivna, pojašnjenja pojedinih događaja apsurdna.“¹³⁸ Unatoč nedostacima ne smijemo zaboraviti brojne vrline koje je Plutarh posjedovao. „On je prvenstveno učitelj praktična morala. Time se daje objasniti što gdje gdje pretjeruje u težnji za poučnošću, a na štetu objektivnosti prikaza. Njegovo je zanimanje prvenstveno usmjereno prema ljudskom karakteru i ponašanju: zato mu motivacija

---

¹³⁵ Tacit 2004: 403

¹³⁶ Škiljan 1996: 596.

¹³⁷ Shackleton Bailey 2000: 4

¹³⁸ Dukat 2009: 15.

često ispada proizvoljna. Plutarh želi prikazati 'uzorite ličnosti', obrasce ljudskih postupaka i naravi koje te postupke proizvode... Nije mu do one istine koja je ideal Tukididu ili Tacitu. Plutarh je izrazit majstor fabule i naracije. Način na koji iznosi dramatske epizode doista je impresivan.¹³⁹ Ponekad je u svojem načinu izražavanja sličan Homeru, „kao što Homer nikada ne propušta da u pričanje uplete kakvu zanimljivu priču, anegdotu ili digresiju, tako i Plutarh bez ustručavanja ubacuje svoje glasovite ekskurse.“¹⁴⁰ Njegovo najpoznatije djelo *Usporedni životopisi* sadrži životopise značajnih Grka i Rimljana napisanih u parovima, ukupno 24 para i sačuvana četiri zasebna životopisa¹⁴¹, te tzv. *Moralia* ili etičkih spisa.

U predaji Marcelova životopisa, rimski konzul 3. st. pr. Kr., Plutarh se dotiče proricanja¹⁴² i Marcelove odluke da odjaše ususret Hanibalu i izvidi situaciju. Plutarh piše da je Marcel sa sobom poveo gataru koji mu je, nakon što je prinio prvu žrtvu, ukazao na nedostatak glave jetre. Potom je prinio drugu žrtvu, glava jetre tada je bila iznimne veličine, kao i drugi znakovi koji su bili iznimno povoljni, te se činilo kako su time uklonjena prethodna bojazan. Ipak, gataoci su rekli kako ih to još više straši, jer kad se veoma povoljna znamenja pojave nakon nepovoljnih i tmurnih, neobična promjena daje razloge za sumnju. Marcelo je ipak odlučio otići iz tabora, nakon čega je smrtno je stradao.¹⁴³

Nebesnici i proricanje u *Vjenčanju Merkura i Filozogije* tri su puta spomenuti u kontekstu proricanja. Prvi puta kada piše o mjestu na kojem su nebesnici smješteni i o podjeli neba (I, 45-61). Kratki zapis, da „obred treba vršiti“ (II, 157), ide u prilog upotrebi haruspicine kao svakodnevne prakse u životu Rimljana. Posljednji je spomen proricanja (II, 159), koji kao i prethodni citati, ne otkriva značenje koje bi utjecalo na dosadašnja saznanja. Enciklopedijski priručnik pisan je u 9 knjiga; prve dvije sadržavaju prikaz vjenčanja Merkura i Filologije, a preostale uvid u gramatiku, geometriju, retoriku, astronomiju, glazbu, aritmetiku i dijalektiku. Priručnik je bio popularan u srednjem vijeku, a napisao ga je rimski enciklopedist Marcijan Kapela (5. st.)¹⁴⁴

U djelu *O nebeskim znacima* Ivan Laurentij Liđanin piše da su tajne proricanja, haruspicine, bile dobro sakrivene kako bi ih pronašao i izvodio samo najbolji vrač (*De ostentis*, 2.6.B). Spisi grčkog antikvara rođenog na kraju 5. st. ili početkom 6. st.; *O nebeskim*

---

¹³⁹ Dukat 2009: 15-17.

¹⁴⁰ Dukat 2009: 17.

¹⁴¹ Bilo ih je mnogo više.

¹⁴² Rimski konzul koji je ratovao protiv Hanbala.

¹⁴³ Plutarh, 2009: 65.

¹⁴⁴ Škiljan 1996: 403.

znamenjima; *O rimskim državnim službama* i *O mjesecima* smatrani su zanimljivim zbog kulturnohistorijske dimenzije, te zbog uvida u politička zbivanja i korištenih izvora,¹⁴⁵ dok o samom autoru malo zna.

5.1.2.2. Natpisi

Na antičkom zapadu pronađeni su spomenici značajni zbog natpisa u kojima se javljaju riječi; haruspik i/ili Kolegij šezdesetorice.¹⁴⁶ Devet je spomenika koji sadrže jedan od dva navedena zapisa. Dva su spomenika pronađena u južnoj Etruriji, dok preostali potječu iz drugih rimskih provincija. Zapisi ne odaju suviše informacija, ali potvrđuju postojanje haruspika u rimskome carstvu.

Etrušćanske epigrafe pronalazimo na predmetnim izvorima: zrcalima, dragom kamenju i novcu. Zapisi su kratki i obično oslovljavaju lik koji je na njima prikazan. Gotovo uvijek su pisani uz rub okvira, kako bi se uštedio prostor.

Koncept i sadržaj odabranih i izloženih pisanih izvora; priručnika; pisama; epova; himna i drugih tekstova s mezopotamskog područja, te djela antičkih autora potvrđuju pretpostavljene sličnosti i razlike.

Prije svega možemo uočiti da se među mezopotamskim tekstovima mogu izdvojiti informacije koje se odnose na praksu; onome tko ju je provodio (pisma); razlozi zbog kojih se provodila (pisma); koji su se djelovi jetre promatrali (*Bārûtu* priručnik); značenje dobivenog znamenja (*Bārûtu* priručnik). Himne, mezopotamskog kralja i posvećena bogu Enlilu, otkrivaju koga su Mezopotamci smatrali zaslužnim za danu mogućnost čitanja znamenja.

Govorimo li o razlikama tada će riječi biti najviše o načinu i kontekstu u kojem su analizirani izvori došli u naše ruke. Mezopotamski su izvori priručnici kojima su se vračevi koristili prilikom provođenja ekstispicije, te sukladno tome sadrže točne opise, značenje oblika, boje i veličine organa. Sačuvana mezopotamska pisma bogati su izvor primjera kako

---

¹⁴⁵ Škiljan 1996: 309.

¹⁴⁶ Vidi u **10. 3. Natpisi**; 3382.

je upit vladara/interesenata i odgovaranje vrača funkcionirao, dok epovi i himne svjedoče o značaju proricanja budućnosti. S druge se strane nalaze rimski i grčki pisani izvori koji su svojim sadržajem bitno razlikuju od mezopotamskih. Razlika je očekivana uzmemo li u obzir da su Etruščani ti koji su preuzeli i prilagodili tu vrstu proricanja, te je kroz godine oblikovali u praksu, danas toliko prepoznatljivu tradiciju, zbog čega je ona u rimskome svijetu uvijek imala obilježje tuđinskog. Zapisi antičkih autora do nas dolaze u očekivanom obliku, u obliku priča, onoga što je do njih stiglo često usmenom predajom. Oni ne ulaze u bit prakse; njezin nastanak ili izvođenje; u svojim zapisima ne donose predaju o priručnicima, niti se ikada na njih pozivaju. Ne smijemo zaboraviti da su saznanja o haruspicini do njih dospjela tek jednim svojim fragmentom. Ciceron se, potaknut drugim razlozima, zapitao kako su vračevi iz Etrurije, Egipta i Kartage ujednačili značenje zamijećenog znamenja (*Cic. Div. II, 12*).

Pripadnici starih kultura znali su da je jetra dobro prokrvljena, a poznato je da je krv simbolizirala život.¹⁴⁷ Vrlo je vjerojatno da je iz tog razloga rašireno mišljenje da je jetra mjesto u kojem se nalazi duša i da je kao takva središte iz kojeg potječe život. Smatrali su da ona nije samo vitalni organ, već „organ emocionalne aktivnosti i intelektualnih funkcija, izvor želja, misli i manifestacija koje nazivamo 'dušom života'.“¹⁴⁸ U kasnijem razdoblju tu je ulogu preuzelo srce.¹⁴⁹ Nadalje, vjerovali su u postojanje bipolarne koncepcije duše prema kojoj se ona nalazila u jetri, mjestu u kojem se duša žrtvovane životinje stapala s dušom boga kojem je ona bila namijenjena. Na taj se način, tako se smatralo, na jetri iskazivala volja boga – „kao slika u ogledalu“¹⁵⁰. Jetra je, piše Antonio Calvacanti, „bio jedini organ koji je sažimao budućnost kod Babilonaca, Etruščana, Grka i Rimljana“.¹⁵¹ *Bārû* stručnjaci jetru su povremeno nazivali „pločom bogova“, te su tvrdili kako su znamenja na njoj prikazana upisana od boga Šamaša.¹⁵² Vjerovalo se da je jetra žrtvovane životinje mapa koja sadrži svaki aspekt ljudskog života, a kojeg čine kralj; grad; mjesto u kojoj osoba živi; osobno dobro; neprijatelji i drugo.¹⁵³ Pojave na površini jetre; oznake, boja, veličina i druge pojave smatrani su uputama koje su, skupljene u cjelinu, davale puno značenje.¹⁵⁴

---

¹⁴⁷ http://traumwerk.stanford.edu/archaeolog/2007/09/reading_livers_through_reading_1.html, zadnji pristup: 30.6.2015.

¹⁴⁸ Jastrow 1908: 650.

¹⁴⁹ Calvacanti 2013: 322.

¹⁵⁰ Jastrow 1908: 650.

¹⁵¹ Calvacanti 2013: 322.

¹⁵² Starr 1983: 30.

¹⁵³ Jeyes 1991/1992: 41.

¹⁵⁴ Annus 2010: 163.

Navedenome možemo dodati još jedan, očiti, razlog zbog kojeg se proricanje izvodilo pomoću jetara. Odgovor se nalazi u njezinoj strukturi koja je izrazito glatka, što je omogućavalo da se na njoj lako uoče i najmanje promjene.¹⁵⁵

Na jetri su se promatrali određeni dijelovi: žučna vrećica; cistni kanal; jetreni kanal; žučni kanal; jetrena vena; te jetrena vrata.¹⁵⁶ Svaki dio jetre, odnosno stanje zatečeno žrtvovanja, davalo je svojevrsan odgovor. Sve udubine, linije, rupe, produžeci kanala i vena nosili su određeno značenje. Tako je natečena žučna vena ili žučna vrećica ukazivala na proširenje ili povećanje moći, dugačak cistni kanal označavao je dugu vladavinu, dok je udubljenje kod 'jetrenih vrata' ukazivalo na smanjenje (slabljenje) moći.¹⁵⁷ Rez na glavi jetre smatrao se lošim znakom, osim u slučaju nemira i upozorenja, onda je on (rez) označavao prekidanje svih briga i njihovo okončanje (Slika 25.). Širok spektar znakova, kao i njihova interpretacija, upućivali su da ne postoje dvije jednake jetre.¹⁵⁸ Vrač bi prilikom interpretacije znamenja, piše Walter Farbert, pored priručnika koristio i model jetre kako bi locirao i zabilježio neobična znamenja.¹⁵⁹

---

¹⁵⁵ http://traumwerk.stanford.edu/archaeolog/2007/09/reading_livers_through_reading_1.html, zadnji pristup: 30.6.2015.

¹⁵⁶ Jastrow 1908: 651.

¹⁵⁷ Jastrow 1908: 651.

¹⁵⁸ Jastrow 1908: 651.

¹⁵⁹ Farbert 1995: 1904.

5.2. Predmetni izvori

Predmetni izvori upotpunjuju pisane izvore i vrijedan su nalaz koji često govori više od samih rukopisa. Kontekst u kojem su predmeti pronađeni mnogo puta pomaže u shvaćanju njihova značenja, ali i same namjene. Predmetima zatečenim u jasnom kontekstu, na primjer u svetištima, kućama ili u grobnicama - ostavljenim kao prilog uz pokojnika, jednostavnije je odrediti namjenu. Istovremeno je predmete izvan konteksta, to se ponajviše odnosi na neuobičajene i nove nalaze, problematičnije svrstati i shvatiti njihovu ulogu i primjenu. Uzmimo za primjer veći broj glinenih modela jetara pronađenih u jednoj od soba u arhivu u Ninivi. Unatoč tome što modeli nisu zatečeni u hramu ili svetištu, prema zapisima koji se na njima nalaze, jasno nam je koja je bila njihova namjena. S druge se strane nalaze kipići haruspika čiji kontekst u kojem su nađeni nije jasan, stoga pretpostavljamo da su služili kao ukras, te da prilikom izvođenja obreda nisu imali funkciju.

5.2.1. Mezopotamija

Na prostoru Mezopotamije pronađena je velika količina predmetnih izvora koji arheolozima, povjesničarima, lingvistima i istraživačima drugih disciplinskih grana služe kao neizostavno pomagalo u učenju i razumijevanju religije, u ovom slučaju *bārûtu* discipline. U sljedećim ćemo redovima navesti i predstaviti dio predmeta pronađenih na Mezopotamskom prostoru koji su izdvojeni jer svojim sadržajem pridonose komparaciji dviju disciplina koja je kao krajnjem cilju ovoga rada.

5.2.1.1 Modeli

Prvi predmetni izvori izloženi u ovome radu **glineni su modeli životinjskih jetara**. U jednoj od soba (soba br. 180) u Palači u Mariu pored mnogobrojnih glinenih pločica, koje sadržavaju različite tekstove i teme, pronađena su 32 glinena modela jetara. Modeli, usprkos tome što prikazuju isti organ, nisu jednako izvedeni. Neki od modela uistinu imitiraju oblik jetara, dok su drugi okruglog/stožastog (slika 3. i 5.) i duguljastog oblika (slika 7. i 26.). Svi glineni modeli na sebi sadrže tekstove čiji prijevod trenutno nije dostupan u diplomskom radu, jer iako transkribirani, prijevodi teksta na engleski ili neki drugi svjetski jezik nisu dostupni. Pretpostavlja se da su modeli imali nekoliko namjena. Kao najčešće se uzimaju dvije. Kao prva namjena pretpostavlja se da su bile upotrebljavane prilikom obreda, kao pomoć vraču pri izvođenju ekstispicije kada je tumačio znamenje ili ga zapisivao. Još se

smatra da su pronađeni modeli bili predmeti na kojem su početnici vježbali oblikovanje modela i pisanje, te da su kao takvi imali didaktičku namjenu.

Modele možemo podijeliti u dvije grupe. Jednu grupu čine modeli koji svojom izradom i oblikom vrlo vjerno imitiraju jetru, dok su druge simplifirane ili svojim oblikom isprva ne odaju da se radi o prikazu jetre (slika 3, 5, 7, 9 i 26). Druga podjela odnosi se na tekst koji se na njima nalazi. Pojedini modeli sadrže obiman tekst, uzmemo li u obzir površinu na kojoj se on nalazi, dok je tekst na nekim drugim modelima neznatan. Glineni modeli jetara datiraju iz 19. ili 18. stoljeća pr. Krista i danas se nalaze u Louvru u Parizu. (Slika 1- 33)

Sljedeći se predmetni izvor ističe svojom jedinstvenošću. Radi se o **ovčjoj utrobi** izvedenoj iz gline ispod koje stoji natpis: "Lijevo i desno se sreću na desnom, i sreću i završavaju ovdje (ili: "i prekidaju se tu)". Značenje citata nije u potpunosti jasno, te je ostavljeno mjesto razmišljanju i raznim interpretacijama. Sigurno je da su Babilonci rijeđe proricali iz drugih organa, nego li su to radili na temelju jetara. Tome svedoči činjenica da su predmeti ove vrste iznimno rijetki. Model ovčje utrobe datira iz 2. tisućljeća pr. Kr., a nalazi se u Parizu, Musée du Louvre. (Slika 34)

Slijede dva modela jetre. Prvi je model **reljefni prikaz ovčje jetre**, napravljen od gline. Površina glinenog modela sadrži podjelu na 55 kvadrata u kojima se nalaze tekstovi¹⁶⁰, sastavljeni od jedne rečenice. Tekst u kvadratu odnosi se na znamenje koje se može pojaviti na tom djelu jetre. Formacija rečenica zapisana u jednom od kvadrata, koja se ponavlja i u svim idućim, je slijedeća: „Neprijatelj će oduzeti utvrđeni grad. / Ja ću oduzeti utvrđeni grad od neprijatelja...“¹⁶¹. S obzirom na tekst koji glineni model jetre sadrži, pretpostavlja se da je služio kao predložak kojim se *bārû* služio prilikom proricanja. Model vjerojatno datira iz razdoblja Starog Babilona, a pronađen je u Sipru, današnjem Iraku. Smatra se da je nastao oko 1900-1600. godine pr. Kr.. (Slika 36.)

Drugi je model također **reljefni prikaz ovčje jetre**, napravljen od gline koji datira iz sredine 1. tisućljeća pr. Kr.. Svojom se izgledom razlikuje od prethodnog modela, ali je kao i on podijeljen na 55 kvadrata u kojima se nalaze tekstovi koji se odnose na obred. Model se nalazi u Londonu, British Museum. (Slika 37.)

---

¹⁶⁰ Cijeli prijevod nalazi se u prilogima na kraju rada.

¹⁶¹ <http://oracc.museum.upenn.edu/cams/barutu/corpus>, datum pristupa: 4.5.2015.

Lice Humbabe¹⁶², čudovišta divovskih razmjera koje se pojavljuje u Epu o Gilgamešu opisanog kao stvora koji je čuvala Cedrovu šumu i kojeg je na poslijetku Gilgameš usmrtio¹⁶³, oblikovano je od životinjskih iznutrica, odnosno crijeva, i potječe iz novoasirskog razdoblja. Na poledini maske nalazi se zapis napisan klinastim pismom koji sugerira da se u maski može razabrati lice Humbabe. Maska je napravljena da izgleda kao da je od životinjskih crijeva, koja su u jednoj, neprekinutoj liniji. Vrač koji ju je izradio oslovljen je kao Varad-Marduk. Predmet je pronađen u Sipru, gradu boga Šamaša, a pripada razdoblju od 1000. - 612. pr. Kr. i danas se nalazi u Londonu, u British Museumu. (Slika 38.)

Posljednji u ovoj kategoriji je **glineni model ovčjih pluća** pronađen u Nimrudu. Nalaz je iznimno rijedak, što upućuje, ali i potvrđuje, da je i njegova upotreba bila rijetka.¹⁶⁴ Model pluća vjerno prikazuje spomenuti organ. Na lijevom i desnom plućnom krilu nalaze se zapisi čiji prijevod nije dostupan. Danas se čuva u Iračkom muzeju.¹⁶⁵

5.2.1.2. Reljefni prikazi

Zadnji u nizu predmeta koji potječe s prostora Mezopotamije je **reljef iz Asurbanipalove palače**. Reljef se sastoji od kruga podijeljenog na četiri jednaka dijela. U svakom je dijelu prikazana po jedna scena svakodnevnice vojnika u vojnom taboru. Za rad relevantna je donja lijeva scena koja prikazuje *bārû* vrača, lijevo, kako stoji pored stola na kojem se nalazi životinja (koza), koju priprema za žrtvovanje. Nasuprot njega, s druge strane stola, stoji još jedna osoba ruke ispružene iznad stola, njegov pomoćnik ili učenik, koji u rukama drži predmet, vjerojatno nož. Prema odjeći koju na sebi ima, osoba lijevo, možemo pretpostaviti da se radi o vraču; muškarac na sebi ima dugačak ogrtač, a na glavi nosi kapu. U dvije scene, prikazane u gornjem dijelu reljefa, nalaze se dva muškarca u dugim odorama/ogrtačima, ali se od vrača razlikuju po tome što ne nose kapu. Onu koju nosi vrač nije jednaka kapama s kakvima su haruspici obično prikazivani, ali kapu u ovome kontekstu gledamo kao komad (odjevnog) predmeta kojeg vrača razlikuje od vojnika. Reljef datira iz 1. st. pr. Kr. i nalazi se u Asurbanipalovoj palači u Nimrudu, sobi B. (Slika 39.)

---

¹⁶² Ili Huwawa.

¹⁶³ http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/c/clay_mask_of_the_demon_huwawa.aspx, datum pristupa: 30.6.2015.

¹⁶⁴ Vidi *Bārûtu* priručnik (5.1.1.1.), tek jedno poglavlje odnosi na pluća, dok se četiri odnose na jetra.

¹⁶⁵ Ukoliko nije uništena uslijed događaja koji su se ondje dogodili početkom 2015. godine.

5.2.2. Antički zapad

Za proučavanje i istraživanje haruspicine na području Etrurije raspoložemo sljedećim predmetnim izvorima: brončanim zrcalima na čijim su poledinama urezani motivi; komadićem glinene posude; pločicama na drškama; kipićima haruspika; gemama; novcem; brončanim modelom jetre; poklopcem urne i sarkofaga na kojem se nalazi elogij.

Na poledini jednog **zrcala** urezan je grčki vrah Kalhant¹⁶⁶, koji je prikazan kao mitski krilati haruspik, u ritualnoj pozi u kojoj su haruspici obično prikazivani: podignute lijeve noge na kamen (?), kako stoji, gornjim dijelom tijela lagano nagnutim nad jetru žrtvovane životinje koju drži u lijevoj ruci. Iz danog prikaza jasno je da vrah pregledava jetru. Na stolu ispred njega razabire se grkljan i plućna krila, te veliki bokal koji se nalazi iza vrah a i u kojem se vjerojatno nalazila voda za pranje ruku. Dekoracija koja prati rub poledine zrcala daje naslutiti da se radnja odvijala na otvorenom. Zrcalo pripada razdoblju kasnog 4. st. pr. Kr., a danas se nalazi u Vatikanu, u Muzeju Gregoriano Etrusco. (Slika 40.)

Na poledini drugog **zrcala** nalazi se prikaz Pavaa Tarchiesa (Taget¹⁶⁷? – poznati vrah, Marcijan Kapella ga spominje u svojem enciklopedijskom priručniku – *Mart. Capell. Nept. II*, 157) koji podučava haruspicini 'junaka' Tarchunu (Tarhonta?). Možemo primijetiti da Pava, kao Kalhant na poledini zrcala ranije, lijevu nogu ima podignutu i da ju oslanja na kamen (?), te da nosi karakterističan šešir etruščanskog svećenika s uvinutim i šiljastim vrhom. U lijevoj ruci drži i pomno promatra jetru žrtvovane životinje. Pored njega se nalaze nepoznata žena (možda Ucernei?) čija je uloga nejasna, te bradati Avl Tarchunusa (lat. Tarchon) koji desnom rukom dodiruje bradu što je Grummond (2006) protumačila kao znak da nastoji shvatiti i da razmišlja o onome što promatra.¹⁶⁸ Krajnje lijevo nalazi se Rathih (ili Rathlth) koji drži lovorovu grančicu, a smatra se da predstavlja mjesto gdje se obred vršio. Krajnje desno nalazi se Veltun (Veltune), Grummond (2006) ga tumači kao ekvivalent Jupitera i Pavova djeda. Iznad lijevog ramena Pava nazire se sunce, dok se rimska božica zore i jutra, Aurora, prikazana sa četiri konja nalazi iznad cijelog prikaza. Prikaz Aurore mogli bismo tumačiti kao jasan simbol razdoblja dana kada se ritual izvodio, ali bi jednako tako mogao značiti da se obred izvodio na otvorenom. Treba podsjetiti da u prethodno predstavljenim izvorima nije pronađen zapis koji bi govorio o dobu dana kada se proricanje vršilo. Također,

---

¹⁶⁶ Služio kralju Agamemnonu u Trojanskom ratu.

¹⁶⁷ O njemu su pisali Ciceron u *De divinatione* i Ivan Lidanin u *De ostentis* (opširno). Prema grčkoj mitologiji Taget je vrah koji je kralju Agamemnonu prorekao pobjedu ukoliko žrtvuje svoju kćer Ifigeniju.

¹⁶⁸ Grummond 2006: 25.

nije pronađen element koji bi ukazivao da je relevanto razdoblje dana kada je obred bio izvršavan, zbog čega je ovaj prikaz iznimno zanimljiv, te pruža jedan novi pogled. Nadalje, na dnu prikaza i na jednom djelu drške nalazi se muškarac s krilima koji figurativno podržava cijeli događaj.¹⁶⁹ Prikaz bilja pod njihovim nogama upućuje da se nalaze na otvorenom. Zrcalo se nalazi u Toskani u Nacionalnom Arheološkom muzeju. Datira iz 300. godine prije Krista (Slika 41.).

Još jedan prikaz haruspika pronađen je na **komadiću glinene posude**. Haruspik je prikazan lagano nagnut nad jetru koju drži u lijevoj ruci, dok desnim kažiprstom upire u njezin jedan dio, vjerojatno glavu jetre, ukazujući na znamen (?). Haruspik ne nosi kapu karakterističnu haruspicima, ali je odjeven u ogrtač u kakvima su oni često prikazani.¹⁷⁰ Nedostatak izvora zasigurno je njegov nepotpun prikaz zbog kojeg ne možemo vidjeti u kojem mu je položaju ostatak tijela. Na primjer, iz prikaza ne saznajemo je li mu jedna noga podignuta, kako su haruspici prikazivani na drugim predmetima. Osim toga, ne možemo znati nalazili se pored njega stola na kojem je prikazan model jetre na temelju kojeg izučava jetru u ruci (Slika 42.).

Dvije sačuvane **drške s pločicom** također sadržavaju prikaz haruspika. Dva se prikaza bitno razlikuju, ali nama je jasno da se radi o haruspicima iz sljedećih razloga. Na prvoj pločici (Slika 43.) prikazan je muškarac koji sjedi na kamenu (?), glave, koju oslanja na desnu ruku, uzdihnite prema nebu. Desnu nogu drži na kamenu na kojem sjedi, što je prva asocijacija haruspika, dok se lijevom rukom podupire na isti. Muškarac ima gola prsa, a njegove slabine prekrivene su ogrtačem koji seže do koljena. Na drugoj pločici (Slika 44.) bez poteškoća prepoznajemo haruspika. Muškarac odjeven u ogrtač u lijevoj ruci drži jetru. Nagnut nad nju, lijeve noge lagano uzdignute, pomno ju promatra. Dok je za prvu pločicu jasno da prikazuje haruspika, za drugu postoje određene sumnje. Ipak, podignuta noga na uzvišenu površinu prikaz je koji gotovo uvijek ide uz haruspika, a pogled u nebo možemo tumačiti kao 'komunikaciju' s bogom.

Slijedi **glineni model jetre**, pronađen u Falerijama, koji iznimno vjerno prikazuje jetru. (Slika 45.) Na glatkom modelu ne postoje zapisi, niti odjeljenja (kazete), kao što je to slučaj s modelima jetara pronađenih u Babilonu i Siparu (Slike 36. i 37.), te one pronađene u

---

¹⁶⁹ Grummond 2006: 25.

¹⁷⁰ Vidi sliku 44., 46., 47. i 48.

Piacenzi (Slika 53.). Možemo tek pretpostaviti da je model korišten prilikom prakticiranja haruspicine. Datira iz 4. ili 3. st. pr. Kr.

Pored navedenih predmeta sačuvano je nekoliko **kipića** koji predstavljaju haruspike u tradicionalnoj odjeći i prepoznatljivom šeširu tih svećenika. Jedan u obliku izduženog zavjetnog kipića jednostavne je izrade, danas se nalazi u Rimu, te je izložen u Nacionalnom muzeju Villa Giulia. (Slika 52.) Drugi je napravljen od bronce, te je postavljen na malo postolje. Čuva se u Vatikanu, u muzeju Gregoriano Etrusco (Slika 53.). Kipići su prije svega dragocjeni jer prikazuju odjeću i šešir svojstven haruspicima. (Slika 48., 49., 50., 51., 52.)

Poklopac urne na kojem se nalazi haruspik. Haruspik je prikazan kako se u ogrtaču, u poluležećoj pozi, naslonja na lijevu ruku u kojoj drži jetru. Urna datira iz 2. st. pr. Kr.. (Slika 54.)

Naposljetku, treba spomenuti Larsa Pulenu.¹⁷¹ Sačuvan je njegov **sarkofag** na čijem se poklopcu nalazi sâm Pulena, prikazan naboranog lica i okruglog trbuha, što se smatra simbolom bogatstva, kako u ruci drži razvijen dugački svitak na kojem su upisana njegova postignuća i na kojem stoji spomen haruspika. Sarkofag je nedvojbeni dokaz, kao i epigrafski spomenici pronađeni na prostoru nekadašnjeg Rimskog Carstva, o postojanju haruspika, i priznanju njihova zanata. Spomenik se danas nalazi u Tarkviniji u Nacionalnom muzeju. (Slika 55.)

Među mnogim pronađenim gemama nalaze se dvije koje se odnose na haruspicinu i vračevima. Na prvoj gemi prikazan je bradati muškarac, s jednom nogom lagano odignutom od zemlje. U desnoj ruci drži jetru s koje visi žučni mjehur. Muškarac je bos i zaogrnut je dugačkim plaštom. Jetra i jedna noga lagano odignuta od zemlje upućuje da se radi o prikazu haruspika, kao i riječ 'NATIΣ' upisana na lijevoj strani gema. **Gema** datira iz 400 god. pr. Kr. i čuva se u Berlinu, Staatliche Museen Antikensammlung.

Druga **gema** prikazuje golog muškarca lagano nagnuta nad posudu ili vreću iz koje viri glava. Muškarcu se na leđima prepoznaje obris krila. Njegova lijeva noga lagano je odignuta od zemlje i oslonjena na kamen. Iznad prepona, s desne strane, naglašen je jedan od organa. Unatoč tome što se jasno ne razabire, možemo pretpostaviti da se radi o jetri, te da cijeli prikaz aludira na mit o Tagetu (Grummond, 2006a). Gem datira iz 400. god. pr. Kr. i danas se nalazi Londonu, The British Museum.

---

¹⁷¹ Pallottino 2008: Tabla LXXVII.

U Volsinijima je pronađen **brončani novac**. Na aversu je prikazana glava s kapom svojstvenom haruspicima. Na reversu je prikazan pribor koji se koristio prilikom žrtvovanja. Stoga se pretpostavlja da se na aversu uistinu nalazi glava haruspika. Novac datira iz 300. god. pr. Kr., a nalazi se u Parizu, u Nacionalnoj knjižnici.

Brončani model ovčje jetre, poznat pod nazivom '**Jetra iz Piacenze**' nazvan prema gradu gdje je pronađen 1878. godine¹⁷², datiran je u 2. st. pr. Kr.. Pretpostavlja se da je služio kao pomoć etruščanskim svećenicima prilikom obavljanja ekstispicije. Model ovčjih jetara podijeljen je na 42 odjeljka u koja su upisana imena etruščanskih božanstava o kojima posjedujemo malo informacija. Na jetri se nalazi 51 ime, s time da se neka imena ponavljaju dva ili tri puta. Rub brončane jetre podijeljen je na 16 dijelova, a upravo je toliki broj 'kuća' sadržavalo etruščansko nebo što upućuje na povezanost haruspicine i astrologije. Antički autor Marcijan Kapela¹⁷³ opisao je podjelu nebeskog svoda, a u shematskom prikazu napravljenom prema njegovome tekstu imena se nalaze na vanjskome krugu, a etruščanska imena u unutrašnjim krugovima u 16 isječaka. (Slika 60) Na desnoj strani modela jetre nalaze se imena bogova neba i svijetla; Tin, Uni, Kat, Fufluns, bog vode Nethuns, te Cilens – vjerojatno bog vjere.¹⁷⁴ Smatra se da su kućice ucrtane na brončanu jetru haruspiku pomagale da odgonetne koji mu se bog obraća znamenjem. Brončani model konceptualno je sličan glinenim modelima pronađenim u Mezopotamiji. Danas se nalazi u Settimi kod Piacenza, te je izložen u Gradskom muzeju. (Slika 58).

Na temelju izloženih predmetnih izvora napravljena je tabela u kojoj su oni podijeljeni u pet skupina na: predmete vezane uz haruspicinu (brončani i glineni modeli jetre,), luksuzne predmete (zrcala i novac na čijim se površinama i poleđinama nalaze prikazi haruspika), ukrasne predmete (reljef iz palače, game), kultne predmete (kipići) i zagrobne predmete (Poklopci sarkofaga i urne), (Tabela 2).

Iz tabele 2 vidljivo je da su prve razlike vidljive u upotrebnoj namjeni predmeta. Predmeti pronađeni na području Mezopotamije uglavnom spadaju u skupinu koja se koristi u haruspicini, te služili za izvođenje ili kao pomoć pri izvođenju ekstispicije, dok su predmeti

---

¹⁷² Banti 1973: 181.

¹⁷³ Banti 1973: 182.

¹⁷⁴ Thomson de Grummond 2009: 11.

pronađeni na prostoru Etrurije većim djelom svrstani u preostale četiri skupine; luksuzne, ukrasne, kultne i zagrobne predmete s pokojim izuzetkom kao što je to glineni i brončani model jetre (pribor za haruspicinu). Kao razlog, takve gotovo potpune podjele, možemo uzeti mogućnost da su prikazi *bārûa* na predmetima svakodnevne upotrebe bili rijetki, te da do danas nisu sačuvani ili pronađeni. Drugi je razlog, po mom mišljenju i vjerojatni, da takvi prikazi u Mezopotamiji nisu bili uobičajeni, te da su prikazi proricanja i izvršavanja ekstispicije bili suviše 'sveti' da bi se javljali kao poradična tema. Istina je da je haruspicina u kulturi Etruščana imala iznimno značenje, te da su je prakticirali vrsni poznavatelji, ali je jednako tako ona bila sinonim kulture.

Usporedbom predmeta s prostora Mezopotamije s onim predmetima koji su pronađeni na širem Italskome području možemo uočiti pojedine sličnosti. Glineni model jetre iz Mezopotamije i onaj brončani iz Piacenze sličnost dijele u broju odjeljaka koji su na njima ucrtani, te vjerovanjem da im je i upotrijebna namjena bila ista, da su vraču služili kao podsjetnik prilikom izvođenja obreda. Razlika se javlja u tekstu koji modeli sadrže. I dok glineni model jetre iz Sipra sadrži puno značenje mjesta za znamenje koje se ondje pojavljuje, brončani model iz Piacenze sadrži tek imena bogova i zahtjeva usklađivanje s astologijom. Razlog pronalazimo u vjerovanju Mezopotamaca da su Zemlju stvorili bogovi od božanskog tijela. Sukladno tome smatrali su da se sve ono što je na nebu odražava na Zemlji: „Znakovi na Zemlji kao oni na nebu daju nam znamenje. I nebo i Zemlja 'proizvode' znamenje, iako se (oni) pokazuju odvojeno. Oni nisu odvojeni (zato), jer su povezani. Loš znamen na nebu, označava zlo na Zemlji, kao što je i loš znamen na Zemlji, loš na nebu.“¹⁷⁵

Za potpunu usporedbu dviju disciplina nedostaju priručnici etruščanskog umijeća. Za pretpostaviti je da su mediji (tekstil ili koža) na kojem su nastali vremenom propali, za razliku od mezopotamskih priručnika koji su zapisani na glinenim pločicama koje su sačuvane do danas.

---

¹⁷⁵ Babylonian Diviners Manual (II 38-42)

6. Mezopotamska *bārûtu* disciplina i *disciplina Etrusca*: usporedba

Pitanje proricanja, oslonimo li se na broj pisanih i predmetnih izvora, kao i dosad napisanih i objavljenih knjiga, članaka i komentara na tu temu, daje naslutiti kako je ono oduvijek izazivalo pažnju ljudi. Vjerovanje da je svijet mjesto u kojem se događaju opasne stvari, u neočekivano vrijeme i na neočekivanim mjestima, te da se one mogu predvidjeti potaknulo je ljude da na brojne načine pokušaju iskonstruirati značenje svojih iskustava.

Proricanje je bilo jedna od uvrještenih metoda pomoću koje su se željeli riješiti svakodnevnih problemi. Ono je omogućavalo da se dolazi do znamenja koja su bila od velike važnosti za život pojedinca; njegovo zdravlje; zbivanja koja se odnose na njega i njegovu rodbinu/okolinu; vrijeme pogodno za put; uzrok bolesti i slično. Stoga ne iznenađuje broj metoda i disciplina pomoću kojih se namjeravala otkriti budućnost, te olakšati donošenje relevantnih odluka, ponajviše onih koje su se odnosile na političke mjere i vojne poduhvate, ali i one koje su se ticale života običnog čovjeka.

6.1. Mezopotamija

Određbe haruspicine, kao jedne od metoda proricanja, bile su, barem tako pretpostavlja Fales, kanonizirane već u 2. tisućljeću prije Krista u najpoznatijem korpusu – *Bārûtu priručniku*.¹⁷⁶ Studiozan pristup ovoj vrsti proricanja potvrđuje dug popis ustroja određenih dijelova jetre, kao i drugih organa ovce. Svakom dijelu jetre, kao i nekim drugih organa, dodijeljeno je značenje; povoljno ili nepovoljno znamenje.¹⁷⁷

U predstavljenim izvorima¹⁷⁸ i literaturi navodi se nekoliko životinja koje se moglo žrtvovati. U većini slučajeva to su janjad i ovce, a tek u rijetkima koza, a izvanredno ovan i bik. Do Novoasirskog carstva uglavnom su žrtvovane mlade, dok kasniji zapisi svjedoče žrtvovanju odraslih životinja.¹⁷⁹ Razlog čestog žrtvovanja ovaca pronalazimo u tome što je bilo praktičnije i ekonomičnije žrtvovati malu životinju, nego li skupu stoku – kao što je to na primjer bilo govedo. Osim toga jetra ovce nalazi se blizu trbušne površine, što ju čini lako dostupnom, a k tome je dovoljno mala da se njome može jednostavno rukovati.

---

¹⁷⁶ Fales 1997: 103.

¹⁷⁷ Fales 1997: 103.

¹⁷⁸ Vidi tabele 1 i 2

¹⁷⁹ Jeyes 1991/1992: 33.

Spol životinje ovisio je o božanstvu kojem se ona prinosila. Ukoliko se žrtva prinosila božici (Ištar), birala se muška životinja i obrnuto.¹⁸⁰ Odabir životinje vršio se selekcijom; iz stada se uzimala ona najljepša i naizgled zdrava životinja, jer se vjerovalo da je i njezina utroba takva. Smatralo se da će bog biti uvrijeđen ukoliko se izabere slijepa ili bolesna životinja.¹⁸¹ Kada bi se ekstispicijom utvrdilo da prinesenoj žrtvi nedostaje neki organ ili da su oni u lošem stanju, to se uzimalo kao izuzetno loše znamenje. Morris Jastrow u jednom od svojih članaka piše da je, ukoliko bi znamenja bila negativna, znalo biti žrtvovano i nekoliko životinja uzastopno. Jastrow spominje da taj broj nije prelazio pet životinja.¹⁸² Budući da broj žrtvovanih životinja nije jasno određen, možemo zaključiti da je on ovisio o pojedinoj situaciji i dobivenim znamenjima, kao i o imućnosti osobe koja je zatražila vršenje obreda.

Sistematiziran i dobro praćen obred mogao se izvoditi samo u za to odgovarajuće vrijeme. Zapisi iz Ninive sadrže uputstva u kojima su upisani datumi najpogodniji za izvođenje ekstispicija. Na primjer *bārû* svoje vještine ne bi trebao koristiti: 1., 7., 9., 14., 19., 21., 28., 29. i 30. dana u mjesecu. Pogledamo li kalendar iz razdoblja Novoasirskog kraljevstva primijetiti ćemo kako je tih dana Mladi mjesec, izuzev 9. dana. Isto potvrđuju i komentari koji prate obred ekstispicije zapisani na pločici KAR 151, i koji iste dane isključuju od dana kada *bārû* provodi praksu.¹⁸³ Suprotno tome u SB 1., 19., 21., 28. i 30. dan nisu bili izbjegavani, te su se obredi provodili i tih dana.¹⁸⁴

Dva su važna aspekta babilonskog shvaćanja vremena. Prvi je *Addanu* – odnosno vremenski period u kojem je ekstispicij važan (na koji se odnosi), a nije nužno jednak vremenu za koje se ekstispicij izvodi. Ako na primjer, vrač provodi ekstispiciju za godinu, *Addanu* može biti kraći/duži ili jednak! Ipak, to ovisi o izračunu propisanog pojma, kao i promatranje, odnosno koliko oznaka se nalazi na površini 'prsta'¹⁸⁵ Vrač može proricati za godinu dana, ali jednako tako može proricati za samo jedan dio u godini.¹⁸⁶ Drugi se aspekt odnosi na maksimalno vremensko razdoblje koje će proći do određenog zastrašujućeg ili izglednog događaja koji slijedi.¹⁸⁷

---

¹⁸⁰ Scurlock 2006a: 18-19.

¹⁸¹ Scurlock 2006a: 19.

¹⁸² Jastrow 1908: 652.

¹⁸³ Jeyes 1991/1992: 30-31

¹⁸⁴ Jeyes 1991/1992: 31.

¹⁸⁵ Misli se na dio jetre koji 'strši'.

¹⁸⁶ Annus 2010: 167.

¹⁸⁷ Annus 2010: 167.

6.1.1. Praksa

O postupku izvođenja ekstispicije postoje pisani izvori¹⁸⁸ iz kojih saznajemo da se ona sastojala od nekoliko faza, te da se izvodila na otvorenom, kako bi ju mogli pratiti Šamaš – bog Sunca i Adad, babilonski i asirski bog groma, nevremena i vjetra.¹⁸⁹ Prva se prema tome sastojala od postavljanja pitanja. U sačuvanim pismima asirskim kraljevima, Esarhadonu i Asurbanipalu, zabilježeno je da je kralj upućivao pismo s pitanjima *bārû*, te da ih je on postavljao Šamašu ili Adadu. Pri tome je zanimljivo što se ne spominje bog Mjeseca, budući da se pažnja obraćala na položaj Mjeseca. Važno je spomenuti da je pitanje *bārû* mogao postaviti bilo tko, te da klijent nije morao osobno prisustvovati obredu.¹⁹⁰

Druga se faza odnosila na takozvano 'čišćenje'. Naime, prije nego li je započeo obred, *bārû* je pored čistih „usta i ruku morao imati čistu odjeću, dok su mu u uši stavljeni cedar i tamaris. Namazan sumporom, vrač je mogao prići žrtvi“¹⁹¹, siguran da ju neće okaljati.

Nakon 'čišćenja' slijedio je odabir životinje. Ekstispicija je podrazumijevala žrtvovanje četiri ovca¹⁹²: dvije su bile namijenjene Šamašu i Adadu, jedna Aji, Šamaševoj družici i Bunenu – njihovom slugi. Znamenja su čitana iz jedne od dviju ovaca namijenjenih Šamašu i Adadu.¹⁹³ Životinja je prolazila 'čišćenje' jer je samo takva mogla biti predana kao žrtva bogovima. Čišćenje magijom provodilo se izgovaranjem pojedinih stihova molitve. Drugi oblik uzimanja žrtve podrazumijevao je da čovjek koji je naručio obred jednostavno vraču preda životinju.

U četvrtoj fazi, *bārû* se molitvom, *tamitu*¹⁹⁴, obraćao bogovima i tražio ih da svoje misli i odgovore 'zapišu' na iznutrice životinje, u kasnijem razdoblju na jetru. Za vrijeme molitve *bārû* je držao glavu, i sklopio oči te padao u trans.¹⁹⁵ Postojala je točno određena forma pitanja koje je vrač izgovarao: „Znali tvoje uzvišeno božanstvo? Je li određeno i potvrđeno u pogodnom slučaju, prema tvojoj velikoj božanstvenošću, Šamaš, veliki gospodaru? Hoće li onaj koji može vidjeti, vidjeti? Hoće li onaj koji može čuti, čuti?“¹⁹⁶ Vrač je time aludirao da je jedino bog onaj koji sve zna i koji ima pristup odgovorima, te da on

---

¹⁸⁸ Bārûtu priručnik, pisma upućivana Esarhadonu.

¹⁸⁹ <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/knpp/essentials/sacrificialdivination/>, zadnji pristup 11.8.2015.

¹⁹⁰ Koch-Westenholz 2002: 462.

¹⁹¹ Jeyes 1991/1992: 29.

¹⁹² To je mogla biti i neka druga od ranije spomenutih životinja; janje; ovan i dr.

¹⁹³ Koch-Westenholz 2002: 462.

¹⁹⁴ Naziv za ispravnu formu prema kojoj su se molitve upućivale bogu.

¹⁹⁵ Furlani 1928: 249.

¹⁹⁶ Koch-Westenholz 2002: 455.

odlučuje li ih pružati vraču, onome koji ga pita. Izgovorenim molitvama vrač je od boga tražio da bude prisutan u žrtvovanoj životinji: da u nju smjesti potvrđan odgovor, milostiv znamen i da mu omogući da ga on vidi. U ovom dijelu rituala možemo istaknuti jasno vidljive formule koje se javljaju u načinu postavljanja pitanja, što upućuje na dugu praksu i ukorijenjenu službu.

Nakon izgovorenih molitvi odabrana bi životinja bila prinesena kao žrtva bogu/bogovima.¹⁹⁷ Pitanje upućivano bogu za to je vrijeme stajalo ispred vrača. Drugi način žrtvovanja izgledao je kao svojevrsan igrokaz; vrač bi jednoj životinji u uho šapnuo molitvu ili pitanja namijenjena bogu, a potom bi ju žrtvovao. Zatim bi uzeo drugu životinju, kroz koju mu je bog poslao odgovor, žrtvovao ju i iz njezine jetre pročitao znamenja. Upućivanje molitve sastojalo se od niza točno izgovorenih rečenica koje su se ponavljale nekoliko puta.¹⁹⁸

Prilikom čitana znamenja *bārû* je promatrao oblik i veličinu organa, pored jetre pregledavale su se prsne kosti, bubrezi, kralježnica i srce, njihovu boju, te bilježio anomalije.¹⁹⁹ Svoja je zapažanja zapisivao, a nakon završetka pregleda, zapise je slao kralju, odnosno onome tko je znamenja zatražio.²⁰⁰ Obred bi time bio završen.

O samom trajanju obreda ne postoji mnogo zapisa, ipak poznato je da je u 1. tisućljeću ritual trajao od izlaska do zalaska Sunca, te da je u tom vremenu žrtvovana jedna ili više ovaca.²⁰¹

Usprkos tome što postoji veliki broj pisanih i predmetnih izvora, kao i činjenica da su ekstispicija, hepatoskopija i vršitelji obreda pomno proučavani i da je na tu temu napisan veliki broj članaka, knjiga i komentara, danas još uvijek postoje brojne nedoumice.

Kad govorimo o prostoru Mezopotamije kao prvo problemsko pitanje mogli bismo izdvojiti mjerne jedinice kojima je *bārû* mjerio organe i znamenja koja je na njima zatekao. Zabilježeni su slučajevi da bi na istom organu dva vrača 'pročitala' dva oprečna znamenja; pozitivna i negativna, a sve zbog veličine šake koja se koristila kao mjerna jedinica. Komentar

---

¹⁹⁷ Farbert 1995: 1904.

¹⁹⁸ Koch-Westenholz 2002: 463.

¹⁹⁹ Značenja su navedena ranije u tekstu.

²⁰⁰ Fales 1997: 100.

²⁰¹ Zimmern 1901: 1-20.

na tu temu sadrži neobjavljeni tekst K 3690+ K 3722. U njemu piše da je vraču prilikom obavljanja prakse i interpretacije znamenja dozvoljeno koristiti sve prste izuzev palca. Kao mjerna jedinica prsta, prema kojoj su se morali ravnati svi vračari, proglašena je 'ASLU' jedinica, odnosno prosječni srednji prst.²⁰² Pri tome nisu dane dimenzije osrednjeg srednjeg prsta, što je ponovno omogućavalo da dolazi do novih pogrešaka.

Iduće pitanje također se odnosi na tumačenje znamenja koja su često mogla biti protumačena na dva ili više načina, te je interpretacija ovisila isključivo o vraču koji je vršio obred. Činjenica da je bilo potrebno puno vremena i prakse da se savlada zanat proricanja, upućuje na moguću fleksibilnost pri tumačenju pojedinih znamenja, što je vjerojatno razlog nastanka velikog broja zapisa i tumačenja istih.

6.2. Etrurija

Religiju Etruščana, koji su sloveli za iznimno pobožne ljude, što potvrđuje broj bogova kojima su se molili kao i obredi koje su vršili, činio je skup vjerovanja preuzetih iz mezopotamskog i grčkog podneblja. Etruščani su bili nadasve zainteresirani za 'opipljive' manifestacije, baš kao što je to bila haruspicina koja je bila usko vezana uz astrologiju.

O *etruščanskoj disciplini* posjedujemo znatno manje informacija nego li o *bārûtu disciplini*. Etruščansku religiju objedinjava *etruščansku disciplinu*, koja je podrazumijevala „splet pravila koja uređuju odnose između bogova i ljudi“²⁰³, a koju su činile dvije tzv. umjetnosti; tumačenje munja – *ars fulguratoria* i promatranje iznutrica žrtvovane životinje – haruspicina. Smatra se da su disciplinu činila tri spisa koja do danas nisu pronađena; „*Libri Haruspicini* (gatanje po izgledu utrobe životinje), *Libri Fulgurales* (iščitavanje božanske volje iz munje) i *Libri Rituales* (obredni propisi i dr.)“²⁰⁴

Pored dvije spomenute umjetnosti treba spomenuti i *auspicium*, odnosno promatranje leta ptica, koji je ulazilo u domenu spomenute discipline i koji je među Etruščanima bio iznimno prakticiran. Za razliku od Babilonaca koji su znamenja nađenih na nebu promatrali zasebno od onog pronađenog na organima žrtvovane životinje, Etruščani su znamenja uočena na nebu preslikavali i čitali s organa.

---

²⁰² Jeyes 1991/1992: 34.

²⁰³ Pallottino 2008: 306.

²⁰⁴ Rebić 2002: 250.

Podjela napravljena na jetri iz Piacenze odgovara podjeli neba o kojoj piše Marcijan Kapela (*De nuptiis Mercuri et Ohilologiae* I, 45), i prema kojoj je nebo moglo biti 'preslikano' na *templum*²⁰⁵, pa tako i na jetru životinje koja se koristila za proricanje. Uzmemo li za primjer shemu rekonstrukcije prema Marcijanu Kapeli (slika) u kojoj se linija *cardo* (S-J) križa s linijom *decumanus*, dio od središta prema sjeveru naziva se 'stražnjim djelom', a druga polovica prema jugu 'prednji dio'. Lijeva polovica, prema istoku, označava povoljna znamenja, a desna nepovoljna.²⁰⁶ Nebeski svod se unutar te podjele dijelio na još 16 djelova u kojima su se nalazila različita božanstva, smještena prema svojoj osobnost. Na primjer božanstva za koja se vjerovalo da su milostiva smještena su u istočni dio sheme.

Preslikamo li podjelu nebeskog svoda na jetru iz Piacenze uvidjet ćemo djelomična preklapanja. Nastala odstupanja očekivan su rezultat grešaka napravljenih prilikom prepisivanja, zbog čega je etruščansko učenje djelomično izmjenjeno.

U rimskoj tradiciji bile su sačuvane neke od karakteristika *etruščanskog umijeća*. Tako u pisanim izvorima nailazimo na zapise u kojima su navedene životinje koje se moglo žrtvovati. U većini slučajeva spominju se janjad i ovce, a tek u rijetkima ovan i bik (*Liv.* XLI, 14). Samo je u jednom zapisu spomenut zec (*Plin.* HN XI, 189), ali se ne dovodi u direktnu vezu sa žrtvovanjem. Za razliku od rituala koji su se provodili na prostoru Mezopotamije, ne posjedujemo zapise koji bi bili toliko detaljni i precizni da bismo ritual koji su prakticirali Etruščana mogli izložiti kao što je to bio slučaj s *bārûtu* disciplinom.

---

²⁰⁵ „Orijentirani i podijeljeni 'sveti' prostor“ (Pallottino 2008: 312)

²⁰⁶ Pallottino 2008: 314.

7. Zaključak

Naposljedku usporedbe pisanih i predmetnih izvora zaključila bih da postoje sličnosti između dviju disciplina koje svoje temelje polažu na izučavanju iznutrica žrtvovanih životinja.

Kao glavni organ na kojem se proricanje vršilo ističe se jetra. U obje civilizacije postojalo je vjerovanje da se sjedište duše nalazi u jetri, te da je ona 'prazna karta'²⁰⁷ na kojoj su bogovi upisivali svoje odgovore.²⁰⁸

Na prostoru BI, kao i na AZ, obrede su predvodili za to obučeni vračevi, *bārûi* i haruspici, koji su bili posebno školovani i cijenjeni, što se jasno iščitava u ranije predstavljenim izvorima.²⁰⁹ Vračevi su u obje civilizacije prikazivani kao muškarci: na BI poznat nam je jedan prikaz muškarca, na zidu palače u Asiriji, (Slika 39). Predmetni izvori koji potječu s AZ; kipići; prikazi na poledinama zrcala; komadićima glinenog posuda i pločicama nedvojbeno uvijek prikazuju muškarca u ulozi vrača.

Daljnje sličnosti pronalazim u razlozima zbog kojih se praksa provodila. Kao najčešće postavljana pitanja možemo izdvojiti ona vezana uz vladavinu; ishod rata; političke odluke; gradnju (hramova/palača), te događaje iz svakodnevnog života.

Posljednju u nizu sličnosti pronalazimo u nazivu disciplina. Iako svjesna kako je teorija o istočnom podrijetlu Etruščana odbačena, u prilog orijentalnom podrijetlu haruspicine dodala bih mišljenje Raymonda Blocha koji, kada proučava podrijetlo Etruščana, piše da 'har', početak riječi haruspik, ima indo-euroopski korijen i da na asirskom označava jetru.²¹⁰

S druge strane razlike između dviju disciplina očituju se u nekoliko segmenata, od kojih je najočitaja povezanost s astrologijom. Međutim, takav zaključak može biti varljiv i pogrešan. Prije svega jer izvori kojima raspolažemo nisu ujednačeni. Pisane izvore s BI čine priručnik; komentari; izvještaji; pisma; himne i epovi, odnosno zapisi koji pretežno sadržavaju informacije o obredu i njegovom izvođenju. Izostanak Etruščanskih pisanih izvora veliki je nedostatak ovog istraživanja. Znanja koja posjedujemo o Etruščanima, posebice ona

---

²⁰⁷ Smisao može biti doslovno shvaćen. Ranije u tekstu navedeno je da se čitanje znamenja provodilo na jetri zbog njezine glatke površine, zbog čega se lako primjetila svaka anomalija na njoj.

²⁰⁸ Izuzetak čini tek rijedak spomen plućnoga krila na kojem se znalo proricati na prostoru Mezopotamije.

²⁰⁹ Za prostor BI Šugijeva himna B, za prostor Antičkog zapada Livije (*Liv.* I, 56).

²¹⁰ Spomenuto ranije u radu, vidi **4.3. Mezopotamska terminologija.**

koja se odnose na religiju, uvelike možemo zahvaliti rimskim i grčkim piscima koji su o njoj pisali, pri čemu se u ovome radu više oslanjamo na zapise Rimljana nadasve zainteresiranih za haruspicinu, koji su ju i sami prakticirali u svakodnevnom životu. Međutim, njihovi zapisi kao i interpretacija pojedinih postupaka predstavlja svojevrstan problem tijekom istraživanja. Sačuvani pisani izvori često su nastali iz pera osoba koje nisu sudjelovale i u potpunosti razumjele praksu (Livije, Plinije, Plutarh). S druge su strane autori koji se na nju pozivaju kako bi ukazali na iščašenost društva, te su joj tom prilikom slučajno ili namjerno dodijelili 'nepotrebne'²¹¹ epitete. Najbolji je primjer Ciceron koji je u govoru „O proricanju“ piše da se haruspicinu „ne može smatrati pouzdanom disciplinom jer njezine temeljne postavke nisu određene“, te da „ne postoji određeno vrijeme promatranja iznutrica i“ da se „ne zna se koji oblik iznutrica označava povoljan odnosno negativan ishod događaja nego se to mijenja od jednog proricanja do drugog, jer proricatelji nisu složni među sobom“, (*Cic. Div. II, 13*). Haruspicina je, možemo pretpostaviti, takvu kritiku ponajviše dobila radi političke situacije tog vremena, nego li zbog Ciceronove pažljive analize spomenute discipline, što ne znači da je ona bila valjana disciplina na temelju koje se dolazilo do božje riječi. Nedostatak etruščanskih pisanih izvora razlog je mnogih nepoznanica njihove kulture i života. Čitajući rimske izvore *disciplina Etrusca* izvorno je etruščanska i ona je u rimskome svijetu oduvijek imala epitet tuđinske religije/discipline, koja je činila dio njihove svakodnevnice.

Temeljem izloženog zaključila bih da haruspicina potječe s Blikog istoka, ali da su zbog vremenskog i prostornog odmaka nastale razlike koje djelomično mijenjaju njezinu izvedbu, ali ne i samo značenje.

---

²¹¹ Jesu li oni opravdani ili nisu nije tema našeg istraživanja, ali kao takvi ne omogućavaju nepristran pritik informacija, što naposljetku odmaže donošenju što objektivnijeg zaključka.

8. Sažetak na engleskom jeziku

Initial thesis at the beginning of this paper was that haruspicy originates from the Near East. To test this thesis the comparative method is used in which written and materialistic sources from the Near East area and ones found on the Ancient West area are compared.

Before presentation and interpretation, and afterwards the comparison of the sources, current achievements and studies are represented, with the related terminology being explained, and with the addition of general and modern day medicine terms.

After using the comparative method it was established that the sources contain different information; the ones from the Near East area mostly indicate on ritual, its performance, meaning of the omens and the role of the sorcerer. Materialistic sources are mostly for utility purposes. On the other hand written sources from the ancient west area indicate on the big deficiency of the Etruscans sources, because of which preserved sources only contain small amount of practice use, focusing on the organ that is being observed; by whom; when; on whose request and interpreting the meaning of omen.

Compendium of both disciplines, made using modern day literature, enables further comparisons and making the conclusion that haruspicina originates from the Near East.

Key words: *bârūtu* disciplin, *disciplina Etrusca*, Etruria, liver, Mesopotami, Near East.

9. Bibliografija

9.1. Kratice

BM – British Museum

CDLI – *Cuneiform Digital Library Initiative* (<http://cdli.ucla.edu/>)

CIL – Corpus inscriptionum Latinarum (http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html)

CNRS – Centre national de la recherche scientifique (<http://www.cnrs.fr/>)

CT – Clay Table

ETCSL – The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>)

HOL – Hrvatski obiteljski leksikon (<http://hol.lzmk.hr/>)

HPB Journal – American Hepato-Pancreato-Biliary Association

JHS – Journal of Hebrew Scriptures

ME – Medicinska enciklopedija

ML – Medicinski leksikon

OHCC – The Oxford Handbook of Cuneiform Culture

ORACC – The open richly annotated cuneiform corpus (<http://oracc.museum.upenn.edu/>)

SB – Starobabilonsko (razdoblje)

9.2. Literatura i izdanja izvora

- ANNUS 2010 Amar Annus: *Divination and interpretation of signs in the ancient world*. Chicago: University of Chicago, 2010.
- BANTI 1973 Luisa BANTI: *The Etruscan Cities and their Culture*, London: B. T. Batsford Ltd., 1973.
- BABIĆ 2003 Krešimir BABIĆ, Melita Herak, Tatjana Tušek: *Anatomija i fiziologija domaćih životinja*. Čakovec: Visoko gospodarsko Učilište u Križevcima, 2003.
- Babylonian Diviners Manuel 1974* Babylonian Diviners Manuel (II 38-42), preveo Oppenheim, u JNES 33, 1974., 204.
- BIGGS 1974 Robert D. BIGGS: „A Babylonian Extispicy Text concerning Holes“, u *Journal of Near Eastern Studies* 33 (1974.): 351-356.
- BLACK 1992 J. Black, A. Green: *Gods, demons and symbols of -I*, London:, The British Museum Press, 1992.
- BLECHER 1905 Georg BLECHER, Carl Bezold: *De extispicio capita tria*, Harvard: Impensis Alfredi Toepelmanni, 1905.
- BLOCH 1958 Raymond BLOCH: *The Etruscans*, London: Thames and Hudson, 1958.
- BONFANTE 1986 Larissa BONFANTE: *Etruscan Life and Afterlife: A Handbook of Etruscan Studies*, Michigan: Wayne State University Press, 1986.
- BOTTÉRO 2001 Jean BOTTÉRO: *Religion in Ancient Mezopotamia*. Chicago; London: The University of Chicago Press, 2001.
- BUJAS 2005 Željko BUJAS, *Veliki englesko-hrvatski rječnik*, Nakladni zavod Globus, Zagreb ⁴2005.
- CASTELLINO 1972 G. R. CASTELLINO. *Two Šulgi Hyimns (BC)*. Studi Semitici 42. Rim: Istituto di studi del Vicino Orientale: 1972.
- CAVALCANTI 2013 Antonio CAVALCANTI: „History of Liver Anatomy: Mesopotamian Liver clay models“, u *HPB* 15 (2013.): 322-323.
- Ciceron 1891* *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, preveo C. D. Yonge, London: George Bell & Sons, York Street, Covent Garden, 1891.
- Ciceron 1923* *The Divination of Marcus Tullius Cicero*, preveo Wiliam A. Falconer, Massachusetts: Harvard University Press, 1923.
- CLEMEN 1936 C. Clemen. *Die Religion der Etrusker*, Bonn, University of Bonn: 1936.
- COLLINS 2008 Derec COLLINS, "Mapping the Entrails: The Practice of Greek Hepatoscopy", u *American Journal of Philology* 129 [2008]: 319-345.
- COLONNA 1984 Giovanni COLONNA; *Il fegato di Piacenza e la tarda Etruscità cispadana*, u „Culture figurative e materiali tra Emilia e Marche: Studi in memoria di Mario Zuffa“, ur. Paula Delbianco. Rimini: Maggioli, 1984.

- ČAVKA 2006 Mislav ČAVKA, Vlatka Čavka, T. Madžar, H. Čavka, B. Olujić, Ž. Bušić, „Nelinearni razvoj medicine u staroj Mezopotamiji: Nonlinear development of Medicine in ancient Mesopotamia“, u *Acta Chirurg Croat* 3 (2006): 39-43.
- DALLEY 1991 Stephanie Dalley: *Myths from Mesopotamia*, New York: Oxford University Press, 1991.
- GEERS 1926 Frederick GEERS: „A Babylonian Omen Text“, u *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 43 (1926.): 22-41.
- GEORGE 2010 Andrew GEORGE: „The Sign of the Flood and the Language of Signs in Babylonian Omen Literature“, u *Language in the Ancient Near East*: 323-325.
- GLASSNER 2007 Jean-Jacques GLASSNER: „The Invention of Writing, Old Babylonian Schools and the Semiology of the Diviners“, u CNRS (2007.)
- GRUMMOND 2006 Nancy Thomson de GRUMMOND: *Etruscan Myth, Sacred History, and Legend*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2006.
- FARBER 1995 Walter FARBER: "Witchcraft, Magic and Divination in Ancient Mesopotamia", u *Civilizations of the Ancient Near East III*, ed. Jack M. Sasson, Scribner: New York, 1995.
- FINCKE 2003 Jeanette C. FINCKE; „The Babylonian Texts of Nineveh“, u ORRAC. (2003.) 111-149.
- FORENBACHER 1983 Sergej FORENBACHER: *Klinička patologija probave i mijene tvari domaćih životinja. Svezak 1/2: Klinička patologija probave i resorpcije*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu i Sveučilišna naklada Liber, 1983.
- FRAHAM 2010 Eckart FRAHAM: „Reading the Tablet, the Exta, and the Body: The Hermeneutics of Cuneiform signs in Babylonian and Assyrian Text Commentaries and Divinatory Texts“, u *Divination and interpretation of signs in the ancient world*, ur. Amar Annus, The University of Chicago, Chicago, 2010., 93-142.
- FURLANI 1928 Giorgio FURLANI: „Epatoscopia Babilonese ed epatoscopia Etrusca“ u *Studi e materiali di Storia delle religioni* IV, 1928., 423-432
- FURLANI 1930 Giorgio FURLANI: „Il bidental Etrusco e un'iscrizione di Tiglatpileser I d'Assiria“ u *Studi e materiali di Storia delle religioni* VI, 1930., 9-49
- GRANT 1978 Michael GRANT; *History of Rome*. London; Boston: Faber and Faber, 1978.
- GRUMMOND 2006 Nancy Thomson de GRUMMOND: *The Religion of the Etruscans*. Texas: University of Texas Press, 2006.
- GRUMMOND 2006a Nancy Thomson de GRUMMOND: *Etruscan Myth, Sacred History, and Legend*. Philadelphia: University of

- Pennsylvania Museum of Archeology and Antropology, 2006.
- HALLIDAY 1913 W. R. Halliday; *Greek Divination: A Study of its Methods and Principles*, London: Macmillan, 1913.
- HANSEN KOKORUŠ AT AL 2005 Renata Hansen Kokoruš, Josip, Matešić, Dunja Bronzović-Rončević, Zrinka Pečur-Medinger, Marija Znika, *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Nakladni zavod Globus – Institut za hr. jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2005.
- HARPER 1901 Robert Francis HARPER. *Assyrian and Babylonian Literature*. New York: D. Appleton and Company, 1901.
- THULIN 1912 Thulin O. C., *Haruspices*,
- HAYNES 2000 S. Haynes: *Etruscan civilization: a cultural history*. London: British Museum Press, 2000.
- HEINTZ 1997 Jean Georges HEINTZ: *Oracles et prophéties dans l'Antiquité*. Straßburg, De Boccard: 1997.
- JANNOT 2005 JEAN-René JANNOT, *Religion in Ancient Etruria*. Madison: University of Wisconsin Press, 2005
- JASTROW 1898 Morris JASTROW: *The Religion of the Babylon and Assyria*. Boston, Ginn & Company: 1898.
- JASTROW 1907 Morris JASTROW: „Notes on Omen Texts“, u *The American Journal of Senitic Languages and Literature* 23 (1907.): 646-676.
- JASTROW 1908 Morris JASTROW: „Hepatoscopy and Astrology in Babylonia and Assyria“, u *Proceedings of the American Philosophical Society* 47 (1908.): 646-676.
- JEYES 1989 Ulla JEYES: *Old Babylonian Extispicy: Omen Texts from the British Museum*. Leiden: Instituut voon het Nabije Oosten, 1989.
- JEYES 1991/1992 Ulla JEYES: “Divination as a Science in Ancient Mesopotamia”, u *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, 32 (1991/92), 23-41.
- JEYES 1997 Ulla JEYES: „Assurbanipal's *bārûtu*“, ur. H. Waetzoldt i H. Hauptmann, u *Assyrien im Wandel der Zeiten* (Heidelberg Studien zum Alten Orient 6), Heidelberg: Heidelberg Orientverlag, 1997, 61-65.
- JOHNSTON 2004 Sarah Iles JOHNSTON; *Religions of the Ancient World: A Guide*, Boston: Harvard Univerity Press, 2004.
- KLAUBER 1913 E.G. KLAUBER: *Politisch: Religiöse Texte aus der Sargonidenzeit*. Leibzig: Leipzig E. Pfeiffer, 1913.
- KOCH-WESTENHOLZ 2002 Ulla KOCH-WESTENHOLZ: „Old Babylon Extispicy Reports“, Cornelia Wunsch ur., u *Mining the Archives, Festschrift for Christopher Walker on the Occasion of His 60th Birthay 4 Octobre 2002*. Dresden: ISLET, 2002.
- KOCH-WESTENHOLZ 2004 Ulla KOCH-WESTENHOLZ. *Babylonian Liver Omens: The Chapters Manzāzu, Padānu and Pāntākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*, The University of Chicago Press, Copenhagen, 2004.

- KOCH-WESTENHOLZ 2005 Ulla KOCH-WESTENHOLZ. *Secrets of Extispicy: The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti Bārūti Texts Mainly from Aššurbanipal's Library*. The University of Chicago Press, Copenhagen: 2004.
- KRAMER 1959 Samuel Noah KRAMER. *Historija počinje u Sumeru*, Zagreb: Epoha, 1966.
- KRAUS 1983 Fritz Rudolf KRAUS i Horst Klengel, ur.: "Spät-altbabylonische Briefe aus Babylon" (VS 22: 83–92) AoF 10 (1983) 61–2.
- KRMPOTIĆ 1967 Dr. Jelena Krmpotić, *jetra, ME*, gl. ur. prof. dr. Ante ŠERCER, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1967.
- KUKLICK 1996 Bruce KUKLICK. *Puritans in Babylon: The Ancient Near East and American Intellectual Life*. Princeton: University Press, 1996.
- LAMBERT 1967 W. G. LAMBERT: „Enmenduranki and related matters“ u *Journal of Cuneiform Studies* 21, 126-138.
- LAMBERT 1998 W. G. LAMBERT: „The qualifications of the diviner“, u *Festschrift für Rykle Borger zu seinem 65. Geburtstag am 24. Mai 1994.*, Cuneiform Monographs 10. Groning: Styx 141-158.
- LAMBERT 2007 W. G. LAMBERT: *Babylonian Oracle Questions*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2007.
- LANGLOTZ 1965 Ernst LANGLOTZ: *The Art of Magna Graecia*. London: Thames and Hudson, 1965.
- LEICK 2002 Gwendolyn LEICK, ur.: *Who's Who in the Ancient Near East*. London & New York: Routledge, 2002.
- LENZI 2008 Alan LENZI: *Secrecy and the Gods: Secret Knowledge in Ancient Mesopotamia and Biblical Israel*. Helsinki: Neo Assyrian Text Corpus Project.
- Lydus* 2013 *On Celestial Signs (De Ostentis)*, ur. Demetrios J. Constantelos, prijevod Anastasius C. Bandy. London: Edwin Mellen Pr, 2013.
- Livy* 1919 *The History of Rome by Lyvi*, preveo Wiliam Heinemann, Harvard University Press, Massachusetts, 1919.
- Livy* 1919 *The History of Rome by Lyvi*, preveo Wiliam Heinemann, Massachusetts: Harvard University Press, 1919.
- Livy* 1919 *The History of Rome*, knjiga I i II, na engleski preveo Benjamin Oliver Foster. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1919.
- Livy* 1926 *The History of Rome*, knjiga VIII-X, na engleski preveo Benjamin Oliver Foster. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1926.
- Livy* 1938 *The History of Rome*, (knjige XL-XLII) uredio i preveo Alfred C. SCHLESINGER. Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1938.
- Livy* 1940 *The History of Rome*, knjige XXIII-XXV, uredio i preveo Frank Gardener MOORE, profesor Emeritus na

- Columbia University Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1940.
- Livy 1949 *The History of Rome*, knjige XXVIII-XXX, uredio i preveo Frank Gardener MOORE, profesor Emeritus na Columbia University Cambridge: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1949.
- Livy 1994 *Ab Vrbe Condita*. Book VI, uredila Christina Shuttleworth Kraus. Cambridge: University Press, 1994.
- MAUL 2007 Stefan MAUL: „Divination Culture and the Handling of the Future“, Leick, g. ur., u *The Babylonian World*. New York / London 2007, 361-372.
- Maximus 2000 *Memorable doings and sayings*. Books I-V. Uredio i preveo David Roy Shackleton Bailey, Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- Maximus 2000 *Valeriu maximus. Memorable doings and sayings*. Uredio i preveo David Roy Shackleton Bailey, Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- McCALL 1990 H. McCall, *Mesopotamian myths*. London: The British Museum Press, 1990.
- MILIĆEVIĆ-BRADAČ 2010 Marina MILIĆEVIĆ-BRADAČ, *Grčka kolonizacija na Sredozemlju*, u „Antički Grci na tlu Hrvatske“ (2010.) 41-52.
- MUSIĆ 1942 August MUSIĆ, *Nacrt grčkih i rimskih starina*. Zagreb: izdanje nakladnog Odjela Hrvatske državne tiskare, 1942.
- NISSEN 2009 Hans J. Nissen, Peter Heine: *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. Chicago / London: The University of Chicago press, 2009.
- OPĆI RELIGIJSKI LEKSIKON 2002 Opći religijski leksikon, ur. Adalbert REBIĆ, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002.
- OSTERMAN 2010 Jasmina OSTERMAN: „Onaj koji pločicom ide brzo i ravno“. *Uloga pisara u nastajanju prvih urbanih civilizacija Sumera i Elama na prijelazu 4. u 3. tisućljeće prije Krista*“, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2010.
- OSTERMAN 2014 Jasmina OSTERMAN, *Velike mezopotamske božice*, u RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest vol. 46 (2014.)
- PALLOTTINO 2008 Massimo PALLOTTINO, *Etruščani: etruskologija*, Zagreb: Svitava, 2008. (2002.)
- PARPOLA 1983 Simo PARPOLA: „Assyrian Library Records“, u *Journal of Near Eastern Studies* 42 (1983.): 1-29.
- PARPOLA 1993 Simo PARPOLA: *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars*. Helsinki: Helsinki University Press, 1993.
- PARPOLA 2007 Simo PARPOLA: *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*. Helsinki: Helsinki University Press, 2007.
- PARPOLA 2010 Simo PARPOLA. „Secrecy and the gods: Secret knowledge in Ancient Mesopotamia and Biblical Israel“, u JHS. Helsinki, University of Helsinki (2010.), 456.

- ur., u *Biblical and Oriental Essays in Memory of William L. Moran*. Rim: Editrice Pontificio Instituto Biblico, 11-47.
- ŠKILJAN 1996 *Leksikon antičkih autora*, prir. Dubravko Škiljan, Latina & Graeca, Matica hrvatska, Zagreb 1996.
- Tacit* 1987 *Anali*, ur. Josip Miklić. Zagreb: Matica hrvatska, 1987.
- Tacit* 2006 *Anali*, ur. Josip Miklić. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
- TAYLOR 2006 Robert Jonathan TAYLOR: „An Analysis of Celestial Omina in the Light of Mesopotamian Cosmology and Mythos“, magistarski rad, Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University, 2006.
- TEMPLE 1982 Robert K.G. TEMPLE: „An Anatomical verification of the reading of a term inextispicy“, u *Journal of Cuneiform Studies* 34 1/2 (Siječanj-Travanj 1982.), 19-27.
- THOMSON DE GRUMMOND 2009 Nancy THOMSON DE GRUMMOND: *The Religion of the Etruscans*. Texas, University of Texas: 2009.
- THULIN 1912 O. Thulin, *Haruspices*, u *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, ur. Georg Wissowa. Stuttgart: J. B. Metzlersch Buchhandlung, 1912.
- TORELLI 2000 Mario TORELLI: *La religione etrusca* u „Gli Etruschi“, ur. Mario Torelli. Milano: Bompiani (2000.): 276-280.
- VAN DE MIEROOP 2007 Marc VAN DE MIEROOP: *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC*. Malden: Blackwell, 2007.
- VAN DER MEER 1987 L. B. VANDER MEER: *The Bronze Liver of Piacenza*, Amsterdam: J. C. Gieben, 1987.
- VANSTIPHOUT 1995 Herman VANSTIPHOUT, Niek Veldhuis: „Ṭuppi ilāni takāltu pirišti šamê eršetim“, u *Analli* 55 (1995.): 30-32.
- WINITZER 2010 Abraham WINITZER: „The Divine Presence and Its Interpretation in Early Mesopotamian Divination“, u *Divination and Interpretation of Signs in the ancient World*, ur. Amar Annus, The University of Chicago, Chicago (2010.): 177-198.
- WINITZER 2011 Abraham WINITZER: „Writing and Mesopotamian Divination: The Case of Alternative Interpretation“, u *Journal of Cuneiform Studies* 63 (2011.): 77-94.
- WORONOFF 2010 Jon WORONOFF, ur.: *Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras*. Toronto: The Scarecrow, 2010.
- ZIMMERN 1901 H. ZIMMERN. *Beiträge zur Kenntnis der Babylonischen Religion: Die Beschwörungstafeln Šurpu, Ritualtafeln für den Wahrsager, Beschwörer und Sänger*. Leipzig: Hinrichs, 1901.

9.3. Elektroničke adrese

1. Ancient Civilizations History Web Site: <http://www.anciv.info/mesopotamia/akkadian-empire-and-neo-sumerian-period.html>, zadnji pristup: 8.4.2015.
2. Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria:
3. <http://www.wisdomlib.org/mesopotamian/book/aspects-of-religious-belief-and-practice-in-babylonia-and-assyria/d/doc7262.html>, zadnji pristup: 15.4.2015.
4. Britannica <http://www.britannica.com/biography/Hammurabi> Fotografije jetre: http://www.sullacrestadellonda.it/mitologia/etruschifegato_en.htm, zadnji pristup: 10.7.2015.
5. http://www.livius.org/pi-pm/pliny/pliny_e3.html#history
6. http://www.staff.science.uu.nl/~gent0113/babylon/babybibl_astrology.htm
7. Ep o Atrahazisu: <http://www.livius.org/as-at/atrahasis/atrahasis.html>, zadnji pristup: 14.9.2015.
8. Ep o Gilgamešu: <http://www.aina.org/books/eog/eog.pdf>, zadnji pristup: 10.4.2015.
9. Sullacrestadellonda http://www.sullacrestadellonda.it/mitologia/etruschifegato_en.htm, zadnji pristup: 20.4.2015.
10. Šulgijeva himna; The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: A praise poem of Šulgi (Šulgi B) <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr24202.htm>, zadnji pristup: 8.4.2015.
11. The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Enlil in the E-kur (Enlil A) <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section4/tr4051.htm>, zadnji pristup: 8.4.2015.

9.4. Izvori ostalih ilustracija

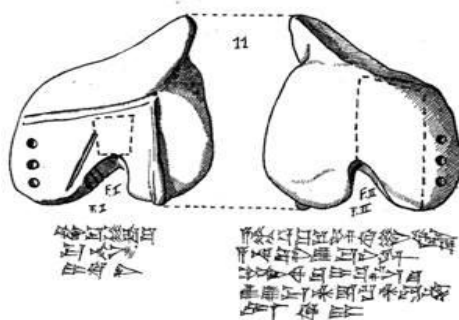
1. Glinena pločica (slika 35):
2. Lice Hubabe (slika 38): (<http://www.theosociety.org/pasadena/sunrise/49-99-0/mi-wtst.htm>) zadnji pristup: 1.4.2015.
3. Model ovčja jetra (slika 34): <http://www.vet.unicen.edu.ar/html/Areas/Patologia%20III/documentos/2013/Clase%20Higado%202013.pdf>, zadnji pristup: 25.4.2015.
4. Model ovčja jetra (slika 46): (<http://traumwerk.stanford.edu/archaeolog/2007/09/>) zadnji pristup: 1.4.2015.
5. Modeli životinjske jetre (slika 1-33): (http://cdli.ucla.edu/search/search_results.php?SearchMode=Text&requestFrom=Search&PrimaryPublication=&Author=&PublicationDate=&SecondaryPublication=&Collection=&AccessionNumber=&MuseumNumber=&Provenience=&ExcavationNumber=&Period=&order=Period&DatesReferenced=&ObjectType=&ObjectRemarks=&Material=&TextSearch=&TranslationSearch=&CommentSearch=&StructureSearch=&Language=&Genre=&SubGenre=liver+model&CompositeNumber=&SealID=&ObjectID=&ATFSource=&CatalogueSource=&TranslationSource) zadnji pristup: 1.4.2015.
6. Model životinjskih pluća (slika 40): <http://oracc.museum.upenn.edu/nimrud/ancientkalhu/thepeople/professions/index.html>
7. Poklopac urne (slika 56): <https://www.pinterest.com/pin/546202261034092570/>, zadnji pristup: 3.7.2015.
8. Reljef iz Asirske palače (slika 39): http://www.google.hr/imgres?imgurl=http://pro.corbis.com/images/IH020413.jpg%3Fsize%3D67%26uid%3D4B220FD2-2440-43F4-80E1-86080C47D4DB&imgrefurl=http://www.geschichtsforum.de/f34/nachtlager-28552/&h=472&w=640&tbnid=IcSFJNX7sHDAaM&tbnh=193&tbnw=262&usq=__6iu36HXweEJvJaJDeWzh0pqUguM=&docid=cHp6K0NztMX85M, zadnji pristup: 1.9.2015.
9. Reljefni model ovčje jetre (slika 36): (<https://www.superstock.com/stock-photography/2/Nineveh#id=9042040>), zadnji pristup: 1.4.2015.

10. Prilozi

10. 1. Katalog predmetnih izvora

1.1.

(Slika 1.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

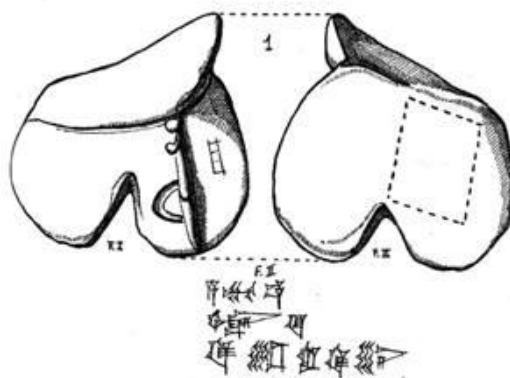
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO 19829

1.2.

(Slika 2.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

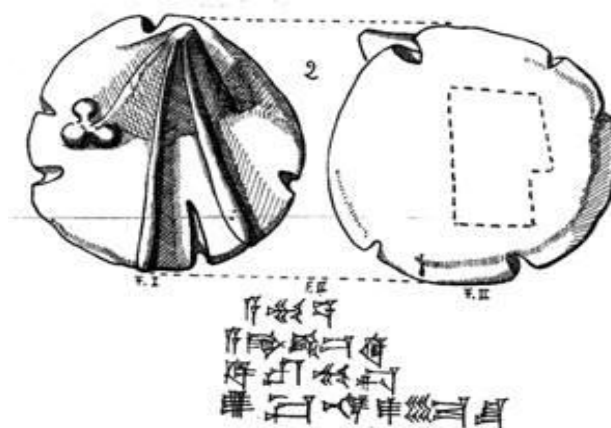
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO 19833

1.3.

(Slika 3.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

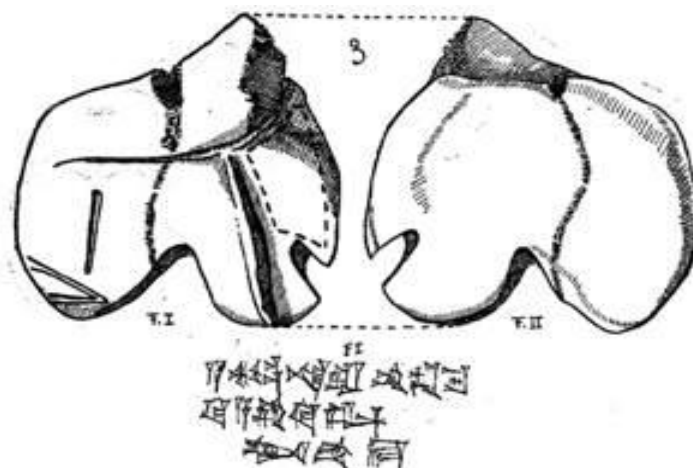
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.4.

(Slika 4.)

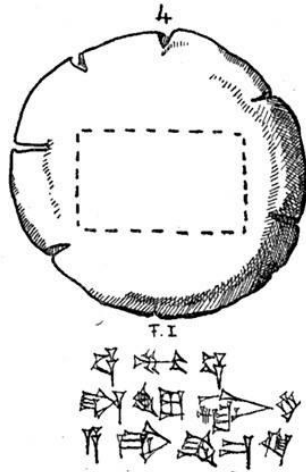
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.5.

(Slika 5.)

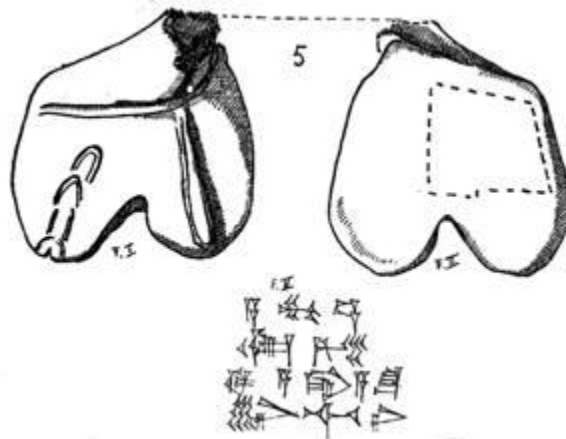
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.6.

(Slika 6.)

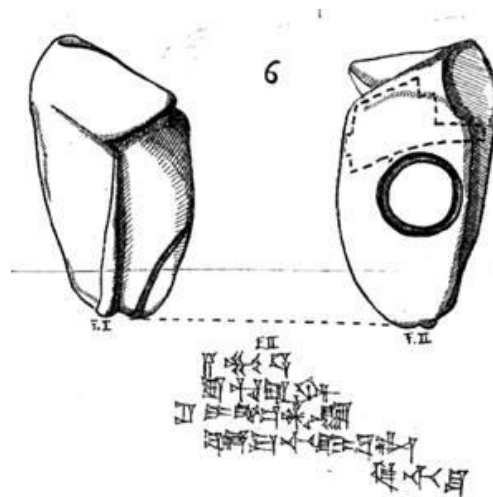
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.7.

(Slika 7.)

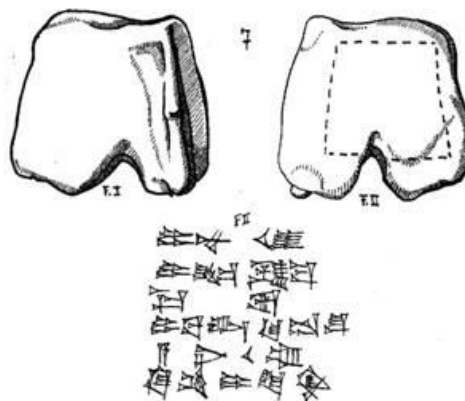
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.8.

(Slika 8.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

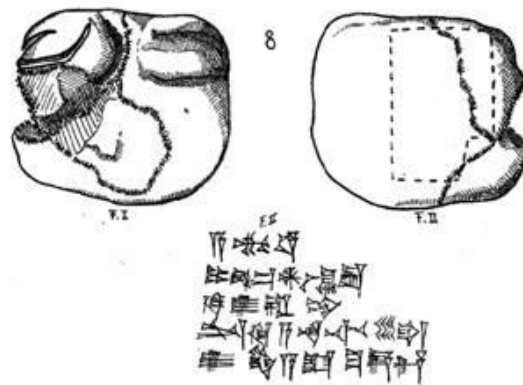

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.9.

(Slika 9.)

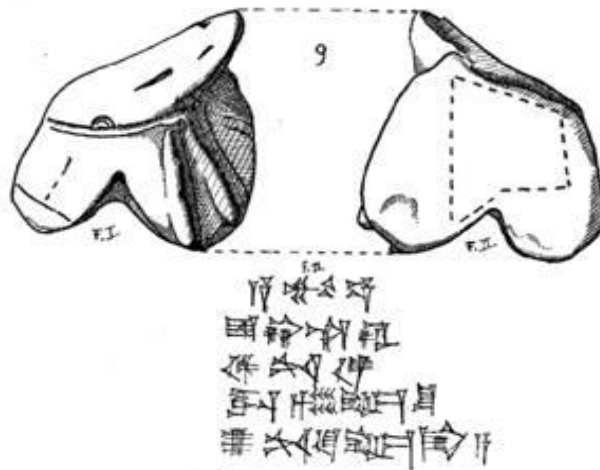
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.10.

(Slika 10.)

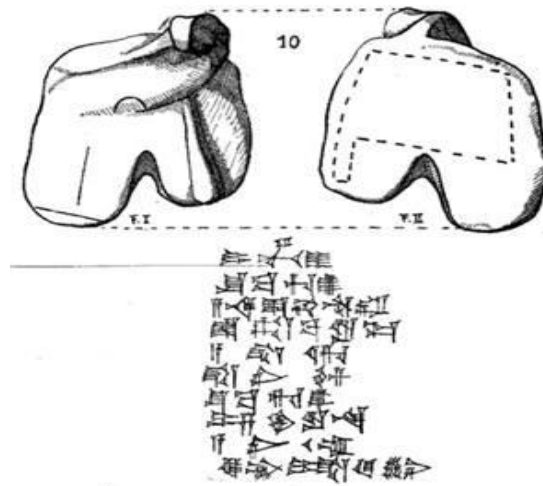
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.11.

(Slika 11.)

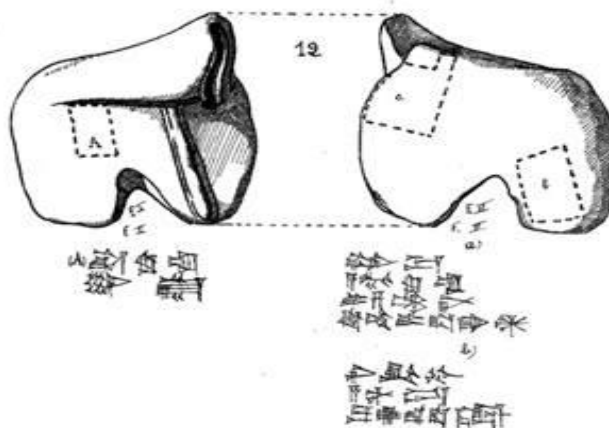
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.12.

(Slika 12.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

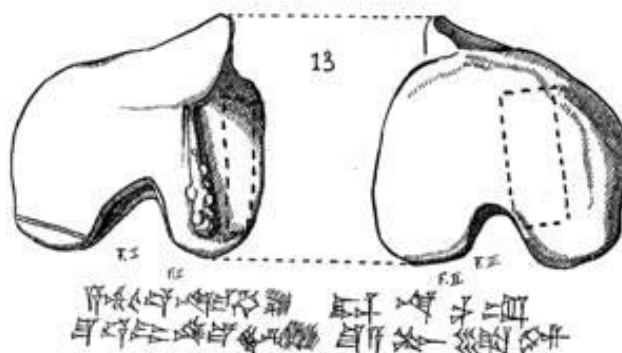
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.13.

(Slika 13.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

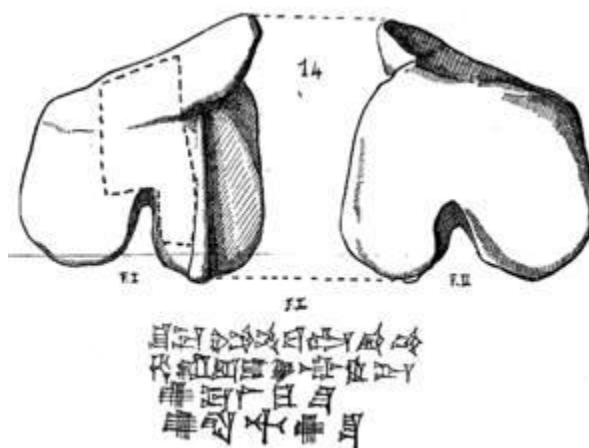
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.14.

(Slika 14.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

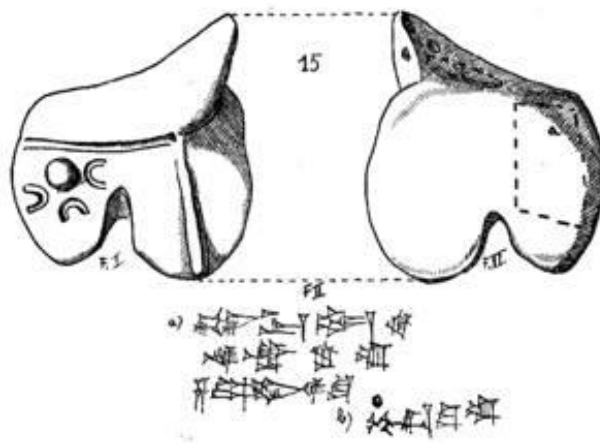
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.15.

(Slika 15.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

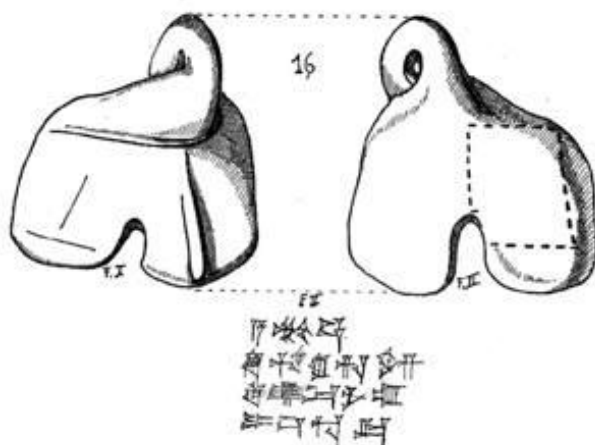
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.16.

(Slika 16.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

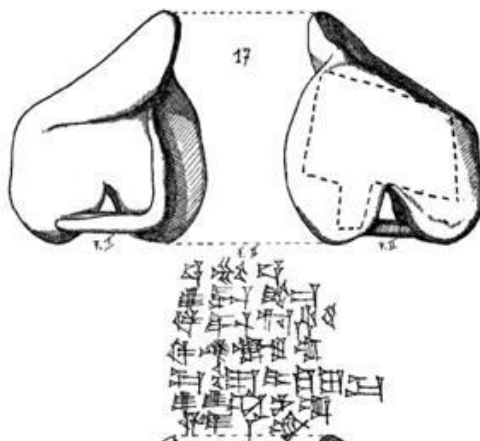
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.17.

(Slika 17.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

Vrijeme nalaza: 20. st.

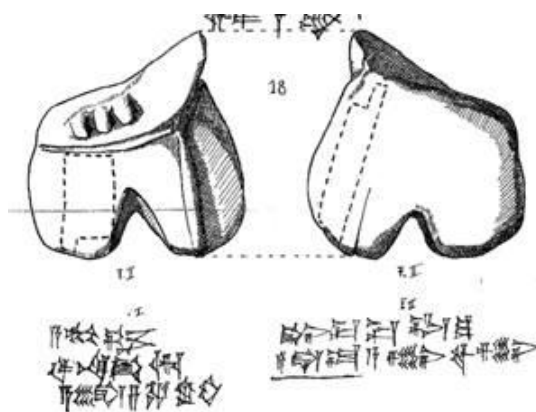
Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

Inv. broj: AO ---

1.18.

(Slika 18.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.19.

(Slika 19.)

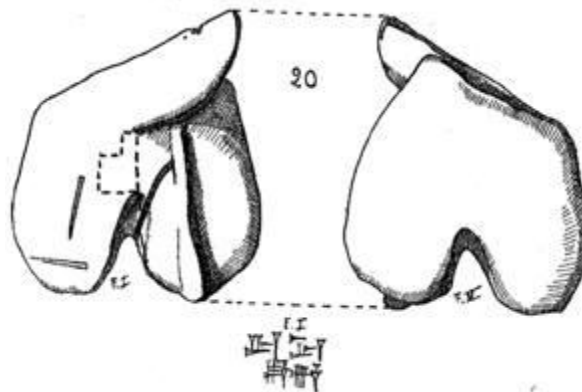
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.20.

(Slika 20.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

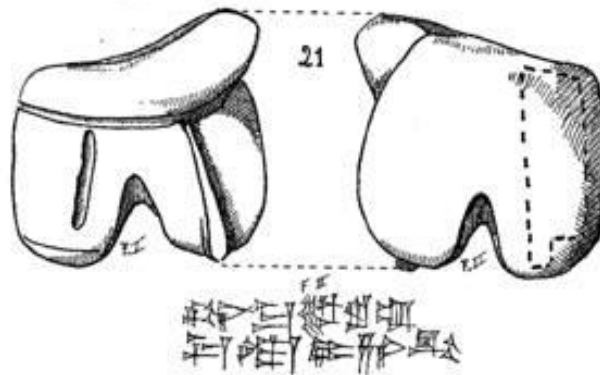
Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.21.

(Slika 21.)

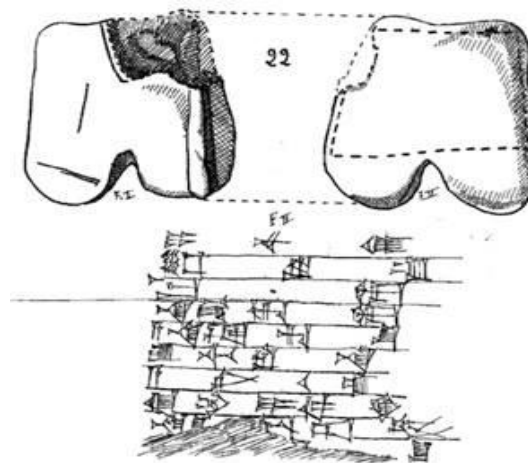
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.22.

(Slika 22.)

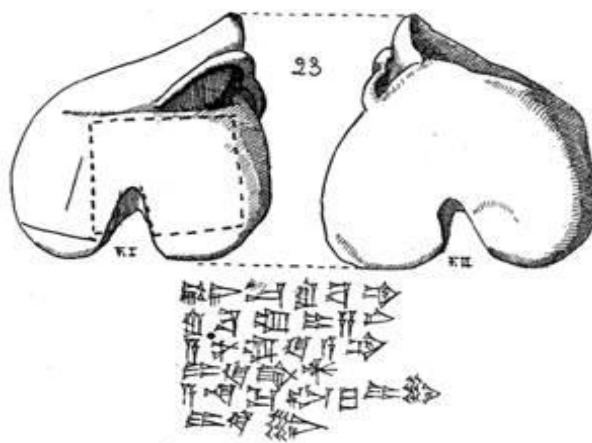
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.23.

(Slika 23.)

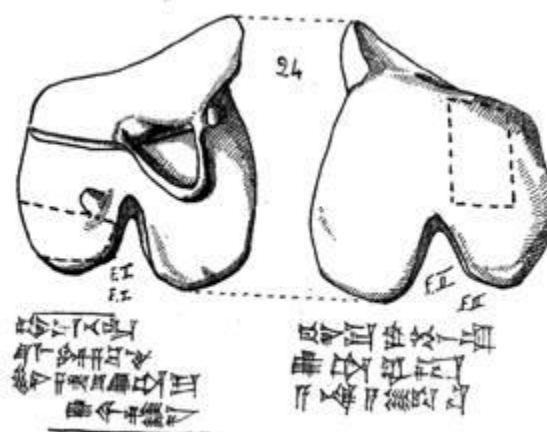
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.
Inv. broj: AO ---

1.24.

(Slika 24.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

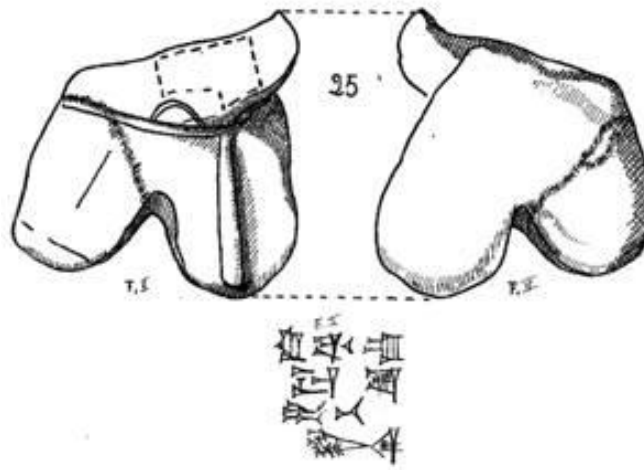
Vrijeme nalaza: 20. st.

Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.25.

(Slika 25.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

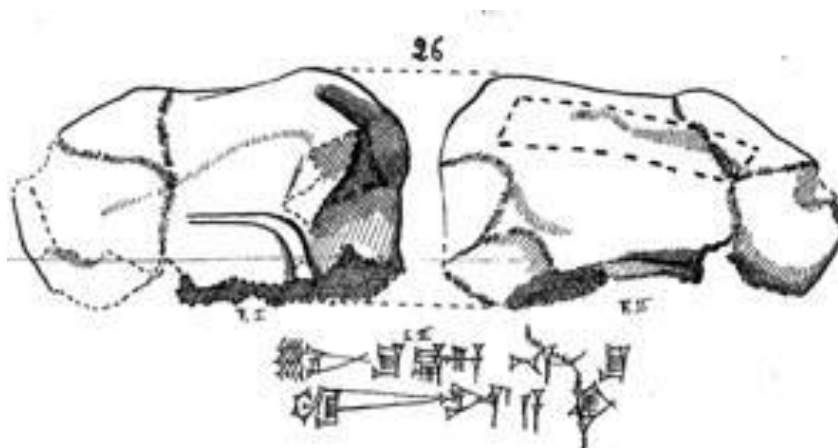
Vrijeme nalaza: 20. st.

Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.26.

(Slika 26.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

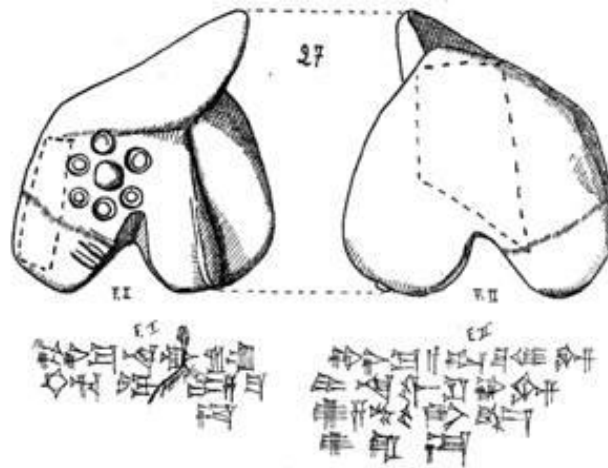
Vrijeme nalaza: 20. st.

Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.27.

(Slika 27.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Mari

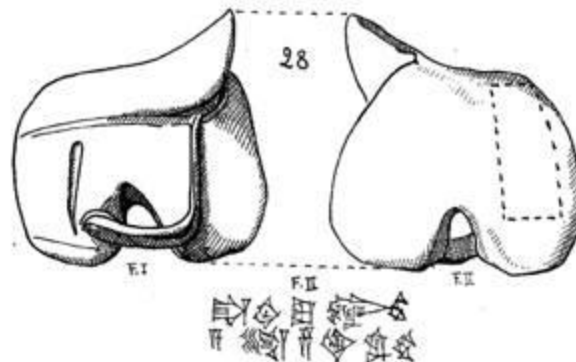
Vrijeme nalaza: 20. st.

Smještaj: Louvre, Pariz

Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.28.

(Slika 28.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.29.

(Slika 29.)

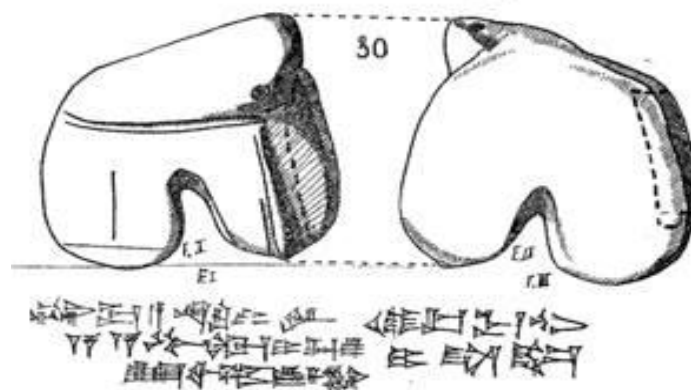
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.30.

(Slika 30.)

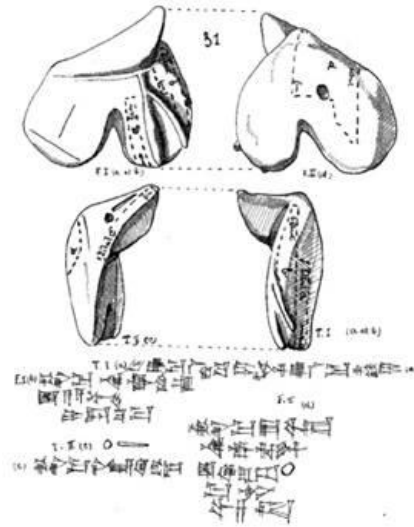
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.31.

(Slika 31.)

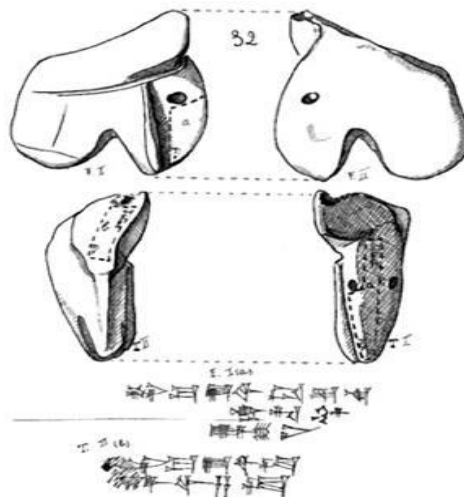
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.32.

(Slika 32.)

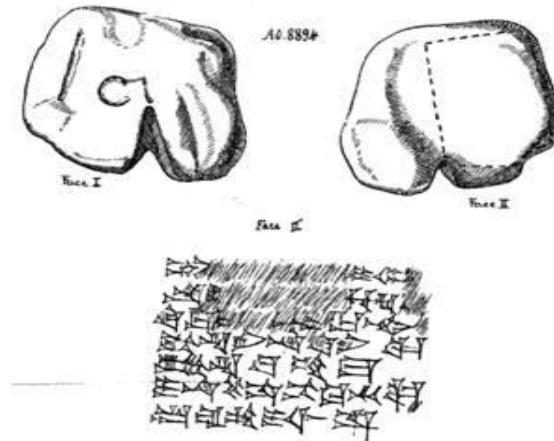
Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.33.

(Slika 33.)

Glineni model jetre pronađene u Mariju.

Primjer životinjske jetre

Materijal: Glina
Mjesto nalaza: Mari
Vrijeme nalaza: 20. st.
Smještaj: Louvre, Pariz
Datacija: 19. ili 18. st. pr. Kr.

1.34.

(Slika 34.)

Model ovčje utrobe

Ovčja utroba

Materijal: Glina

Dimenzije: 14,50 × 13,80 cm

Smještaj: Musée du Louvre (Pariz)

Datacija: 2. tis. pr. Kr.

Literatura:

(http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tablet_bowels_sheep_Louvre_6033.jpg)

; zadnji pristup: 1.4.2015.

1.35.

(Slika 35.)

Glinena pločica sadrži značenja određenih boja i oblika u želucu ovce.

Glinena pločica

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Sippar

Smještaj: British Museum, London

Datacija: 1800-1600. st. pr. Kr.

Literatura:

1.36.

(Slika 36.)

Reljefni model ovčje jetre, napravljen od gline pripada sredini 1. tisućljeća pr. Kr.. Kao i ranije spomenuti reljefni prikaz jetre i on je podijeljen na kvadrate u kojima se nalaze tekstovi koji se odnose na obred.

Reljefni model ovčje jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Babilon

Vrijeme nalaza: Starobabilonsko razdoblje (1900.-1600. god. pr. Kr.)

Smještaj: British Museum (London)

Datacija: 1. tis. pr. Kr.

Literatura:

(<http://brunelleschi.imss.fi.it/galileopalazzostrozzi/oggetto/ModelloFegatoPecoraArgilla.html>) zadnji pristup: 1.4.2015.

Inv. br.: BM 50494

1.37.

(Slika 37.)

Reljefni prikaz ovčje jetre, napravljen od gline. Površina glinenog modela sadrži podjelu na 64 kvadrata koji sadrže tekst. Datira vjerojatno iz razdoblja Starog Babilona, a pronađen je u Sipru, današnji J Irak. Smatra se da je nastao oko 1900-1600. god. pr. Kr.

Ovčja jetra

Materijal: Glina

Dimenzije: O 14.6 cm

Mjesto nalaza: Sipar

Smještaj: British Museum (London)

Datacija: 1900. – 1600. god. pr. Kr.

Natpis: (Vidi u priložima)

Inv. br.: BM 92668

1.38.

(Slika 38.)

Lice Hubabe

Lice Hubabe

Materijal: Glina

Datacija: 1075. – 612. pr. Kr.

Web: <http://www.theosociety.org/pasadena/sunrise/49-99-0/mi-wtst.htm>

1.39.

(Slika 39.)

Reljef iz Asirske palače.

Reljef iz palače u Ninivi

Materijal: Kamen

Mjesto nalaza: Palača u Kalhu, Nimrud, danas Irak

Smještaj: British Museum (London)

Datacija: 1200.- 645 pr. Kr

Literatura:

http://www.google.hr/imgres?imgurl=http://pro.corbis.com/images/IH020413.jpg%3Fsize%3D67%26uid%3D4B220FD2-2440-43F4-80E1-86080C47D4DB&imgrefurl=http://www.geschichtsforum.de/f34/nachtlager-28552/&h=472&w=640&tbnid=IcSFJNX7sHDAaM&tbnh=193&tbnw=262&usq=__6iu36HXweEJvJaJDeWzh0pqUguM=&docid=cHp6K0NztMX85M

Inv. broj: ME124548

1. 40.

(Slika 40.)

Model ovčjih pluća

Model ovčjih pluća

Materijal: Glina

Dimenzije: dugačka 9 cm

Mjesto nalaza: Nimrud

Smještaj: Irački muzej

Datacija: 1 tis. pr. Kr.

Literatura: <http://digital.lib.buffalo.edu/items/show/34351> ,

<http://oracc.museum.upenn.edu/nimrud/ancientkalhu/thepeople/professions/index.html>

In. broj: IM 64183

1.41.

(Slika 41.)

Na poleđini zrcala urezan je grčki vrač Kalhanta

Materijal: Bronca

Smještaj: Museo Gregoriano Etrusco, Vatikan

Literatura: Pallottino 2008: 305

1.42.

(Slika 42.)

Na poledini zrcala nalazi se prikaz Pavaa Tarchiesa (Taget?)

Zrcalo

Materijal: Bronca

Smještaj: Museo Gregoriano Etrusco, Vatikan

Literatura: Pallottino 2008: 305

1.43.

(Slika 43.)

Dio posuđa na kojoj je prikazan bradati haruspik kako proučava veliku jetru koju drži u lijevoj ruci dok s kažiprstom desne ruke, izgleda, pokazuje na 'glavu' jetre (pyramidion). Tunika koju nosi jedva doseže koljena, dok je njegovo lijevo rame i donji dio tijela prekriven plaštom.

Dio posuđa

Materijal: Terra cota, crvena glazura

Dimenzije: 6,8 x 5,5 cm

Mjesto nalaza: Arezzo

Smještaj: Tübingen, Sammlung des Instituts für Klassische Arheologie

Datacija: 15. st. pr. Kr.

Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.

Inventarna oznaka: 1873

1.44.

(Slika 44.)

Na pločici prikazan bradati haruspik koji desnu nogu drži podignutom i oslonjenom na kamen. Na nju se podbočio desnom rukom na koju je naslonio glavu. Haruspik je gol do pasa, dok oko struka ima omotan ogrtač koji pada do koljena.

Pločica sa savinutom ručkom

Materijal: Bronca

Dimenzije: dugačka 18,6 cm

Mjesto nalaza: Arezzo

Smještaj: Tübingen, Sammlung des Instituts für Klassische Arheologie

Datacija: cc 475 god. pr. Kr.

Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.

Inventarna oznaka: 11151

1.45.

(Slika 45.)

Na pločici prikazan haruspik, nagnut unaprijed, s jetrom u lijevoj ruci, lijevom nogom uzdignutom i naslonjenom na kamen. Haruspik je omotan plaštom.

Mala brončana pločica na kojoj se nalazi haruspik

Materijal: Bronca

Dimenzije: drška – 19,5 cm,
pločica – 4,2 x 3,1 cm

Vrijeme nalaza: 1481. godina

Smještaj: Allard Pierson Museum, Amsterdam

Datacija: 400.-375. god. pr. Kr.

Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.

1.46.

(Slika 46.)

Glineni model jetre.

Glineni model jetre

Materijal: Glina

Mjesto nalaza: Faleriji

Smještaj: Museo di Villa Giulia, Rim

Datacija: Između 4. i 3. st. pr. Kr.

1.47.

(Slika 47.)

Haruspik koji stoji, s kožnatim šeširom, ogrličastim obodom, te podlogom priije vrha, u tuniki, s ogrtačem koji mu se nalazi na ramenima. U desnoj ruci jasno vidljiva rupa u koju se mogao staviti adekvatan dodatak.

Kipiće haruspika

Materijal: Bronca

Dimenzije: 15,5 x 11,5 cm

Mjesto nalaza: Jedno nepoznato svetište na području Siene

Datacija: Kasno 3. st. pr. Kr

Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.

1.48.

(Slika 48.)

Kipić haruspika s kopicom, i ogrtačem koji se kopča na prsima. Oštećen.

Kipić haruspika

Materijal: Bronca

Dimenzije: 15,5 x 11,5 cm

Mjesto nalaza: Jedno nepoznato svetište na području Siene

Datacija: Kasno 3. st. pr. Kr

Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.

1.49.

(Slika 49.)

Prikaz haruspika koji nosi tuniku i ogrtač naboran na ramenima i vratu.

Kipić haruspika

Materijal: Bronca

Dimenzije: 15,5 x 11,5 cm

Mjesto nalaza: Jedno nepoznato svetište na području Siene

Datacija: Kasno 3. st. pr. Kr

1.50. Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.
(Slika 50.)

Brončani kipić haruspika s kopicom, tunikom i ogrtačem.

Kipić haruspika

Materijal: Bronca

Dimenzije: 15,5 x 11,5 cm

Mjesto nalaza: Jedno nepoznato svetište na području Siene

Datacija: kasno 3. st. pr. Kr

Literatura: *La religione etrusca, Gli Etruschi*, Milano: Bompiani (2000.): 276-280.

1.51.

(Slika 51.)

Figurica prikazuje haruspika koji u desnoj ruci drži ispruženu čašu, dok mu je lijeva ruka, s otvorenim dlanom, lagano podignuta. Na glavi nosi prepoznatljivu kapu haruspika, a odjeven je u ogrtač.

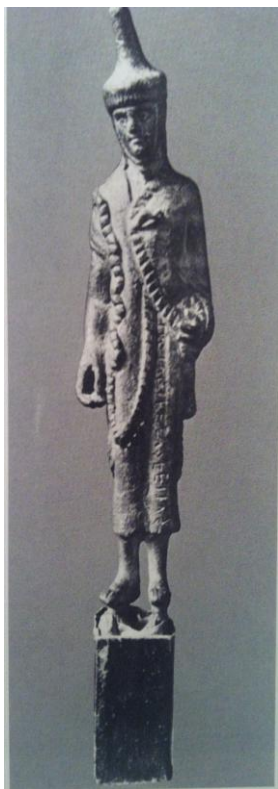
Izduženi zavjetni kipić haruspika

Materijal: Bronca

Smještaj: Museo Nazionale di Villa Giulia, Rim

Literatura: Pallottino 2008: 321

Materijal: Bronca
Smještaj: Museo Nazionale di Villa Giulia, Rim
Literatura: Pallottino 2008: 321

1.53.

(Slika 53.)

Gema na kojoj je prikazan haruspik.

Gema

Materijal: dragi kamen
Smještaj: Berlin, Staatliche Museen Antikensammlung
Datacija: 400. god. pr. Kr.
Literatura: Torelli, 2001, 455, no.156
Natpis: NATIΣ

1.54.

(Slika 54.)

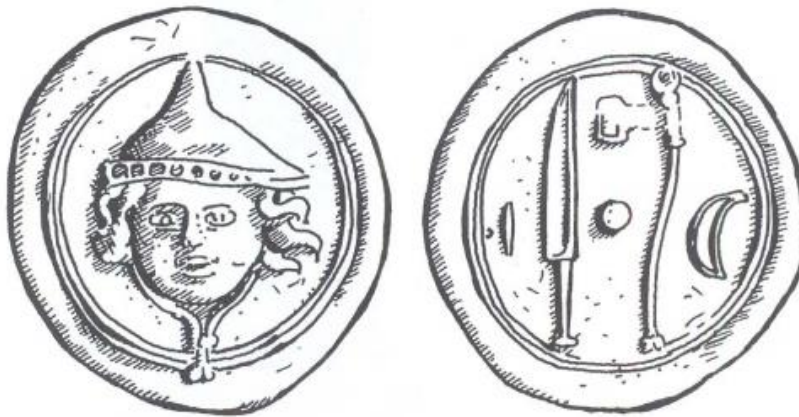
Gema na kojoj je prikazan Taget (?).

Gema

Materijal: Kamen
 Mjesto nalaza: Tarkvinija
 Smještaj: London, The British Museum
 Datacija: 400. god. pr. Kr.
 Literatura: Grummond, 2006a, p38, fig. II.16

1.55.

(Slika 55.)

Brončani novac s glavom haruspika na aversu i priborom za obred na reversu.

Novac

Materijal: Bronca
 Mjesto nalaza: Volsiniji
 Smještaj: Paris, Bibliotheque Nationale
 Datacija: 300. god. pr. Kr.
 Literatura: Jannot, 2005, p126, fig. 7.2

1.56.

(Slika 56.)

Poklopac urne na kojoj se nalazi haruspik u ogrtaču i plaštu. Haruspik u lijevoj ruci drži model jetre.

Poklopac urne

Materijal: Gips

Mjesto nalaza: Volterra

Smještaj: Guarnacci Museum, Volterra

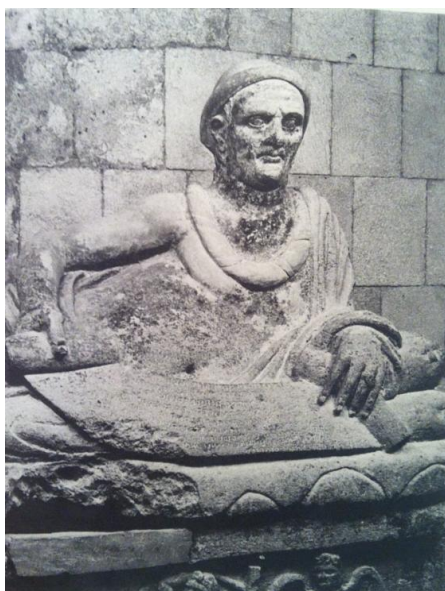
Datacija: 2. st. pr. Kr

Literatura: Sullacrestadellnonda

(http://www.sullacrestadellnonda.it/mitologia/etruschifegato_en.htm) zadnji posjet 30.5.2015.

1.57.

(Slika 57.)

Nadgrobni spomenik Larsa Pulene, na kojem je on prikazan kako lijevom rukom pridržava tekst na kojem piše kako je Pulena autor (izgubljenog) zapisa o haruspicini.

Lars Pulena

Materijal: Kamen

Mjesto nalaza: Tarkvinija

Datacija: 150. god. pr. Kr.

Literatura: Pallottino 2008: 325

1.58.

(Slika 58.)

Brončani model ovčje jetre, poznat pod nazivom 'Jetra iz Piacenze' nazvan prema gradu u kojem je pronađen 1878. godine.

Brončani model jetre

Materijal: Bronca

Mjesto nalaza: Settima kod Piacenze

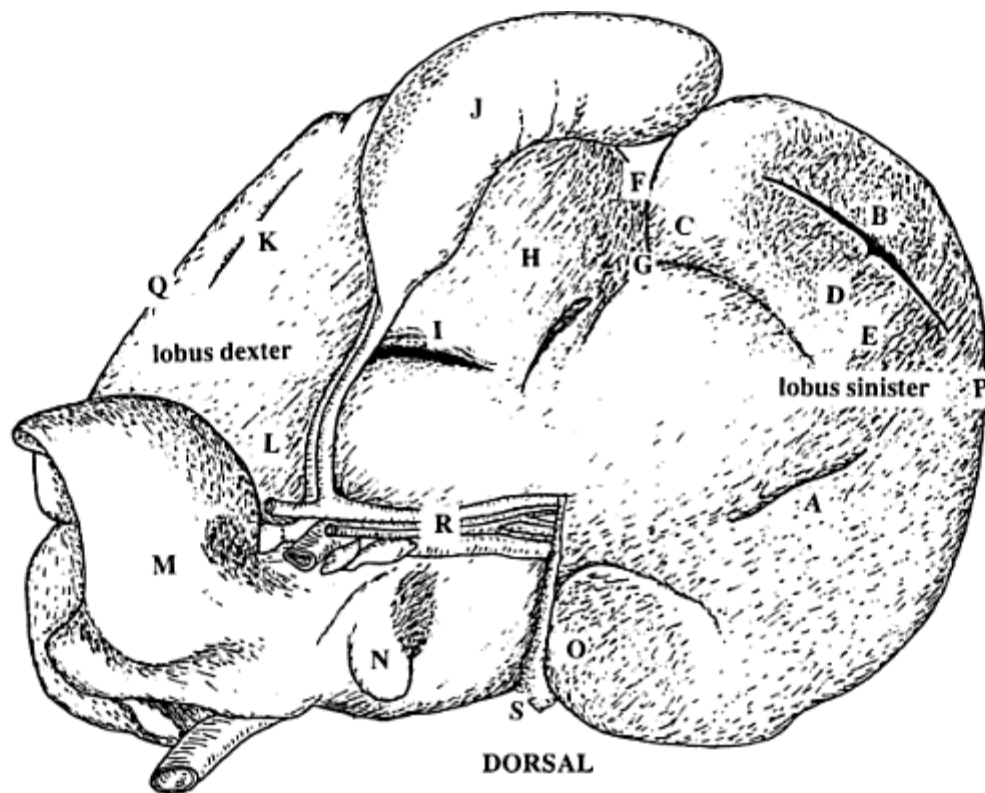
Vrijeme nalaza: 1877. god.

Smještaj: Museo Civico, Piacenza

Datacija: 3. Ili 2. st. pr. Kr.

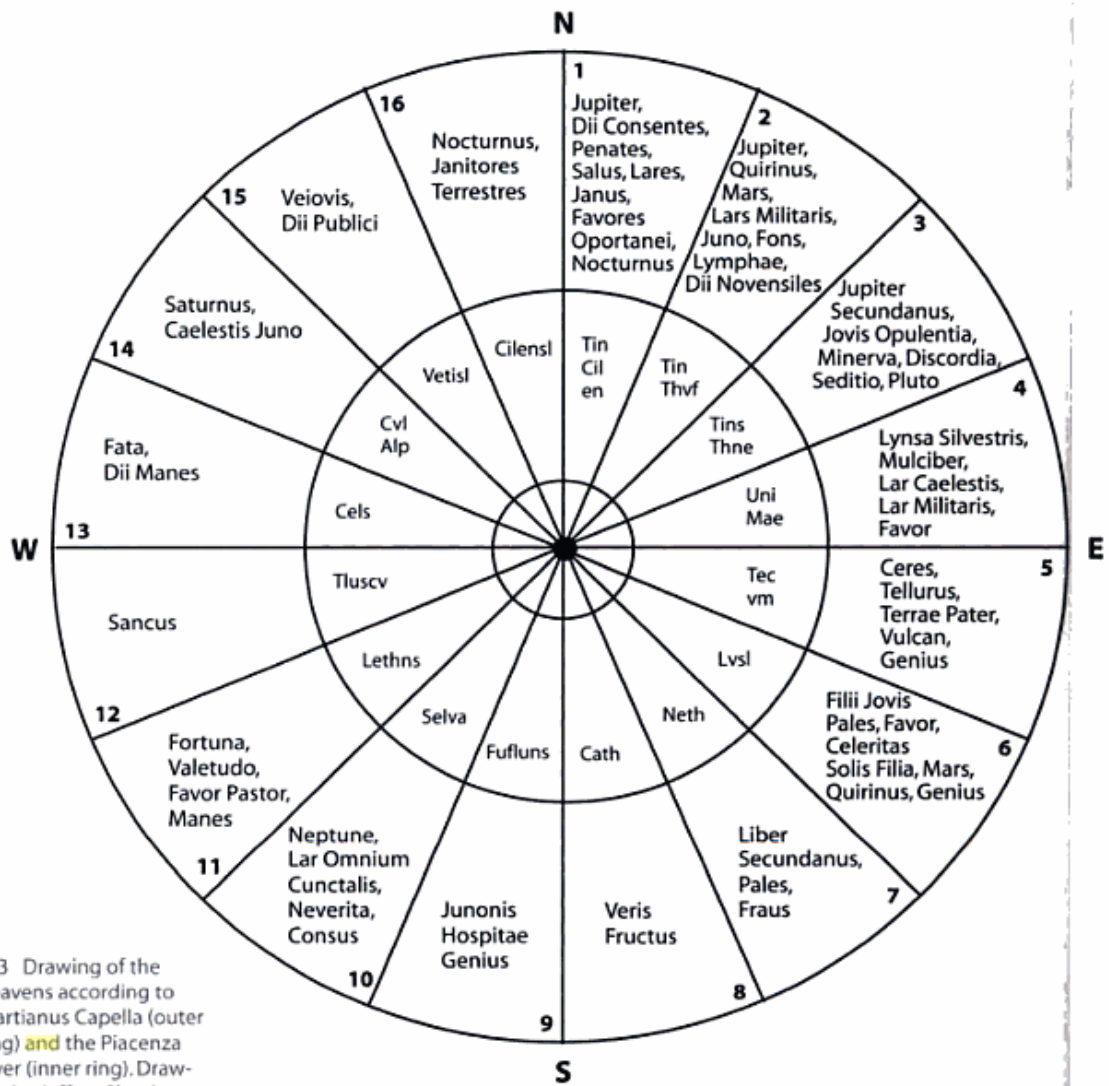
Literatura: Pallottino 2008: 312

Natpis: U svakom odjeljku upisano ime jednoga (u nekima nekoliko) boga; Tin, Tin, Tin Uni, Tecum, LeΘn, EΘ, CaΘa, Fufluns, Selva, LeΘns, Tluscv, Cel, CvlAlp, Vetis, Cilens.

A. <i>Manzāzu</i>, the Presence	<i>groove on the lobus sinister</i>
B. <i>Padānu</i>, the Path	<i>groove on the lobus sinister</i>
C. <i>Pû fābu</i>, the Pleasing Word	<i>groove on the lobus sinister, (part of the Path)</i>
D. <i>Naṣraptu</i>, the Dyeing Vat	<i>impressio abomasalis</i>
E. <i>Ruqqu</i>, the Narrow Place	
F. <i>Danānu</i>, the Strength	<i>ligamentum teres hepatis</i>
G. <i>Bāb ekalli</i>, the Palace Gate	<i>incisura ligamenti teretis</i>
H. <i>Šulmu</i>, the Well-being	<i>lobus quadratus</i>
I. <i>Padān imitti marti</i>, the Path to the right of the Gall Bladder	
J. <i>Martu</i>, the Gall Bladder	<i>groove on the lobus quadratus</i>
	<i>the Gall Bladder</i>
K. <i>Mahiṣ pān nakri</i>, The Defeat of the Enemy Army (<i>Padān šumēl marti</i>)	
	<i>groove on the lobus dexter</i>
L. <i>Nidi kussi</i>, the Throne Base	<i>impressio renalis(?)</i>
M. <i>Ubānu</i>, the Finger	<i>processus caudatus/pyramidalis</i>
N. <i>Šibtu</i>, the Increment	<i>processus papillaris</i>
O. <i>Nīru</i>, the Yoke	<i>impressio omasica</i>
P. <i>Tīb šāri</i>, the Rise of Wind	<i>right edge of lobus sinister</i>
Q. <i>Tīb šumēli</i>, the Left Rise	<i>left edge of lobus dexter</i>
R. <i>Nār amūti</i>, the River of the Liver	<i>porta hepatis</i>
S. <i>Kiṣirti imitti</i>, the Right Ridge	<i>omentum minus</i>

III.3 Drawing of the heavens according to Martianus Capella (outer ring) and the Piacenza Liver (inner ring). Drawing by Jeffrey Shanks. Names given here in original Latin and original Etruscan, transliterated as needed.

Prijevod pločica *Bārûtu* priručnika - 3. poglavlja

Na zapovijed Anua i Antu, neka bude dobro / Ako blagostanje popuca na desnoj (strani): panika će zadesiti vojsku / Ako postoji pukotina na strani žučne vrećice – uspjeh / Ako ima pukotinu na strani vene: vika / Ako postoji pukotinu: 'princ'/vladar će osvojiti zemlju koja nije njegova / Ako je šara protegnuta od vrata žučnog mjehura do vene: sigurna poslušnosti / Ako je šara protegnuta od vrata žučnog mjehura do vene i njegova unutrašnjost je prekrivena s bijelim točkama: neposlušnost / Ako je šara protegnuta od mjesta na dobrobit do vene i ima pukotina: pouzdana riječ / Ako šara izgleda kao nit: teror će zadesiti vojsku / Ako blagostanje obuhvatio u filamenata: vaša vojska će doživjeti tešku situaciju / Ako blagostanje prekriven membranom: kaos će zadesiti vojsku / Ako se križ nalazi na rubu dobrobiti: panika će zadesiti vojsku na sigurnom terenu / Ako je blagostanje potopljeno: moja vojska će doživjeti teškoće; vika / Ako blagostanje *submerged* i njegov vrh je ispucan: moja vojska, koja je doživjela teškoće, doživjeti će odmor / Ako blagostanje kao vunu da će padati kiša / Ako blagostanje okružena poput prstena: vaša vojska će iskoristiti u tvrđavu / Ako blagostanje okružena poput prstena i njegov vrh je ispucala: vaša vojska će pobjeći iz tvrđave koje ga zarobili / Ako se dobro biće pojavljuje na bazi žuči: slaba (vojska) uvijek će izaći pod zaštitom jaka i snažna pod zaštitom svog boga / Ako se dobro biće javlja kao polumjesec na strani žuči: vi ćete pobijediti svoje neprijateljskoj zemlji u kampanji u zemlji / Ako to isto (Dobro biće javlja kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegov prst perforira vrh žučnog mjehura i strši: plemić će otkriti volju gospodara svoga tajnu / Ako to isto (Dobro biće javlja kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegov prst perforira vrh žučnog mjehura: plemić će grad u kojem je on boravište na neprijatelja / Ako to isto (Dobro biće javlja kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegov prst perforira vrat žučnog mjehura: Kraljev sin će grad u kojem je on boravište na neprijatelja / Ako to isto (Dobro biće se javlja kao polumjesec na stranu žučnog mjehura) i njezini prsti dodiruju žučnu vrećicu: zatočenje će rastužiti svoju vojsku / Ako to isto (Dobro biće javlja se kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegov vrh je ispucala: Vaši vojnici će se razbjeći / Ako to isto (Dobro biće javlja se kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i perforacija se nalazi na vrhu: neprijatelj će oduzeti pojačanja / Ako to isto (Dobro biće javlja se kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i perforacija se nalazi unutar njega: što će poraziti neprijatelja na kampanjama / Ako to isto (Dobro biće javlja se kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegovi prsti lice Palace vrata: vaša vojska će se vratiti kući / Ako to isto (Dobro biće javlja se kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegov prst zatvara gornji dio žučnog mjehura: čovjek - vatra će

ga priložiti u svojoj kući / Ako to isto (Dobro biće javlja kao polumjesec na strani žučnog mjehura) i njegov prst zatvara gornji dio žučnog mjehura i perforacija se nalazi unutar nje: čovjek - vatra će ga priložiti u njegova kuća, a on će umrijeti / Ako blagostanje visoka poput nasipa: neprijatelj će izgraditi grad-zid u gradu na moj granice / Ako blagostanje visoka poput nasipa, a njegov vrh je ispucala: neprijatelj će graditi i rušiti gradski zid u gradu na moj granice / Ako Dobro biće je poput vrha vretena: raspoloženje u zemlji će se promijeniti / Ako blagostanje istaknuo kao vrhom trn: kraljev nasljednik će umrijeti od škorpiona je ubod / Ako blagostanje kao Dadu-riba: Knežev avangarda će umrijeti / Ako blagostanje poput vrata: moja vojska će napasti princa s oružjem / Ako blagostanje kao zmija grudi: princ će steći ratnike / Ako blagostanje kao (na klinastim znaka) PAP: vojske avangarda će biti sklopljen. Ako blagostanje kao (klinasto pismo znak) GAM: Knežev zemlja okupit će se u tvrđavi / Ako Dobro biće je poput mirte: tu će biti šassūru-kukci (i) pobuna u zemlji; oružje pobune će biti stvoren / Ako blagostanje kao (na klinastim znaka) U: uspješan napad lavova / Ako blagostanje kao (na klinastim znaka) U već se nagnuo natrag: neuspješna napada lavova / Ako blagostanje kao (klinasto pismo znak) Kur: pomrčine. Ako blagostanje kao (na klinastim znak): zadovoljstvo. Ako blagostanje kao (na klinastim znaka) Hala: gubici / Ako dobrobit ide uz stranu žuči poput remena za kormilo: ...; dvoranin će neprestano otkrivati tajne / Ako blagostanje je daleko (od mjesta gdje je trebao biti): avangarda vojske će biti poražen. Ako blagostanje tamno: tu će biti žalosti obrede u palači / Ako dīhu-oznaka se nalazi na mjestu dobrobiti: pad vojske / Ako dīhu-oznaka se nalazi na mjestu na dobrobit i to je crvena: raspad vojske; plačući će ući vladarev zemlju / Ako dīhu-oznaka se nalazi na mjestu dobrobit i njegova površina je prekrivena viška mesa, ali se (još uvijek) vidljiva: vatra će izbiti u kući i zalog srebro će biti otkriveni / Ako zahtjev za Nalazi se na mjestu dobrobiti: zahtjev za srebro / Ako perforacija se nalazi unutar perforacije na mjestu dobrobiti: vi ćete se vratiti s putovanja što preminulog na putu, ali se vratite s neće uspjeti; alternativno, bolesni jedan će se oporaviti, ali zdrava jedan će umrijeti Ako perforacija se nalazi unutar dobrobiti: pad neprijateljske unaprijed straže; vika na dalekoj dan / Ako perforacija se nalazi na vrhu blagostanja: vaša vojska neće stići na odredište / Ako perforacija se nalazi na sredini dobrobiti: pad od neprijatelja vojske unaprijed straže / Ako perforacija se nalazi na dnu dobrobiti: propast vlasnika (žrtvene) ovna / Ako perforacija se nalazi na mjestu dobrobiti: u čovjekovu kuću pacijent će se razboljeti i umrijeti / Ako perforacija se nalazi na mjestu dobrobiti, a unutarnja je bijela: u čovjekovu kuću pacijent će se razboljeti i oporavak / Ako perforacija se nalazi na mjestu na dobrobit i tijela visi u njemu: kugu; Čovjek umire umire u čovjekovu kuću / Ako perforacija se nalazi na mjestu dobrobit i njegova unutrašnjost je puna osušene krvi:

neprijatelj će plunder² u mojoj zemlji, a vatra će biti postavljena / Ako Mol je crna na mjestu dobrobiti: neprijatelj će opljačkati u moju zemlju i razori (rastuće) ječam / Ako tijelo (sjaj: Nova pauza) ... se nalazi na mjestu dobrobiti: neprijatelj će opljačkati u moju zemlju i da će biti ubijen / Ako Dizajn je sastavljen od sredine žučnog mjehura u Palace vrata: neprijatelj će opljačkati u moju zemlju, ali ću ubiti (mu) / Ako se na desno od žuči nit suočava žučna kesica i naglasio: 3 Bog će tražiti uzvišeni ... od čovjekove grada; u borbi moja vojska neće promijeniti svoje stajalište / Ako blagostanje prešao i lica žučna kesica: višeznačne omen; raspršenje čovjekova kućanstvu / Ako dobrobit lica (sjaja: Novi pauze) i oružje-oznaka probija svoj interijer s lijeve žuči: princ će pobuniti protiv svoga gospodara / Ako blagostanje (sjaj: Novi pauze) suočava Palace vrata: božansku pomoć za princa: ili će ministar pobuniti protiv svoga gospodara / Ako blagostanje (sjaj: nova pauza) leži preko strani žuči: njegovo ime je put na desnoj strani žučnog mjehura / Ako kuhati nalazi unutar žuči: tu će biti plač u čovjekovu kuću / Ako umjesto dobrobiti, tijelo poput hašhūru-plod je istrgnuta: pad primjetan čovjeka; Adad će uništiti na dalekoj dan / Ako blagostanje dolazi blizu strani žuči: riječ oprez će pristupiti princa / Ako blagostanje nalazi na tankom dijelu jetre u desno: vaša vojska - bogovi će ga napustiti na svoje odredište / Ako se dobro bića su 2 i nalaze se u neprikladnim mjestima: vlastiti tijelo i blood⁴ će napasti princa / Ako Dobrobit je dvostruki: stabilne temelje / Ako se dobro bića 3: nejasna slutnja; raspršenje čovjekova kućanstvu / Ako se dobro bića su 4: moja vojska će ići na kampanju terora / Ako se dobro bića 5: moja vojska neće pobijediti u lice neprijateljskoj vojsci / Ako se dobro bića 6: znak od Tiriqqan, kralja koji je pobjegao usred njegove vojske / Ako blagostanje nalazi poput kolodvora ili Putu: život / Ako Dobro biće nalazi se na mjestu životinja kabina: uspjeh; princ će staviti lordovski riječi u svojoj palači / Ako Dizajn je nacrtana na mjestu dobrobit i proteže se na jaram: knez - oni će pobuniti protiv njega u svojoj palači / Ako blagostanje leži preko Palace vrata: na zapovijed SAMAS princ će ići na kampanju / Ako dobrobit proteže od vrata žučnog mjehura i doseže do vrha žuči: Opsada će okružiti vladarev zemlju / Ako dobrobit proteže od vrha žučnog mjehura i dosegne vrat žučnog mjehura: Opsada će okružiti neprijatelja zemlju / Ako blagostanje konkavna kao apusamikku-oblika: 6 propast istaknutog učenjaka / Ako blagostanje nalazi na lijevoj strani: zao duh / Ako blagostanje nalazi na žučovoda: neprijateljskoj vojsci - njegovi bogovi će ga napustiti na svoje odredište / Ako dobrobit perforira na stranu žuči: svoju vojsku koja je u nevolji - dobar dah boga će ići na njega / Ako dobrobit perforira na stranu Palace Gate: neispunjena želja.²¹²

---

²¹² <http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/P363676/>, zadnji pristup; 1.7.2015.

Pismo Šamašu – prijevod pisma iz Bottéro 2001: 184.

Šamaš, veliki gospodaru, podari mi čvrst odgovor na postavljeno pitanje! Niqia, majka Esarhadonova, kralja Asirije, koja je sada bolesna, i na koju je 'ruka' boga Iqbi-damiq položena u ekstispiciju – hoće li prijeći na žrtvovanu ovcu ili ovna? Ako je oboljela od ove bolesti, je li odlučeno i potvrđeno u povoljnom znamenju, prema želji tvog božanstva, Šamaš, veliki gospodaru? Hoće li on koji može vidjeti, vidjeti? Hoće li onaj koji može čuti, čuti? Zanemari čistu ili nečistu osobu koja je dirala žrtvovanu ovcu, ili 'blokerala' put do žrtvovane ovce. Zanemari nečistog muškarca ili ženu koji su se približili mjestu žrtvovanja i napravili ga nečistim. Zanemari nečistu osobu koja je izvodila ekstispicij na ovome mjestu. Zanemari što je ovan namijenjen tvom božanstvu, za izvođenje ekstispicija 'manjkav' ili nesavršen. Zanemari što je onaj koji dotiče glavu ovce odjeven u svakodnevnu prljavu odjeću, ili je sit, pijan, ili je nečist na koji drugi način. Zanemari da ja, haruspik tvoj sluga, sam jeo, pio ili se uprljao s bilo čim zmazanim, te promijenio ili izmješao proceduru, ili izmjenio znamenja 'stavljena u moja usta'. Neka ona budu uzeta i stavljena na stranu! Pitam te, Šamaš, moj gospodaru: Budi prisutan u ovnu, u njega položi pozitivan odgovor, pozitivnu 'šaru' (znamen), pozitivno, milostivo znamenje prema mudroj zapovjedi tvog božanstva, i ja ću ih (možda) vidjeti. Neka ovo pitanje ide (dođe) tvom božanstvu, o Šamaš, veliki gospodaru, i neka znamenje bude (dano) kao tvoj odgovor.

Prijevod ulomka iz Šulgijeve himne – prijevod koji se odnosi na diplomski rad (109-123): „Bez velikog Enlila, niti jedan grad ne bi bio izgrađen, niti bi utočište bilo pronađeno; *no cow-pen would be built, no sheepfold would be established*; niti jedan kralj ne bi bio uzdignut, niti bi bio rođen ijedan gospodar; niti bi veliki svećenici i svećenice prakticirale ekstispicij; vojnici ne bi imali generale ili kapetane (vođe); *no carp-filled waters would ...* rijeke u njihov maksimu; šaran ne bi ..... došao visoko (?) iz mora, oni ne bi strijeljali. More ne bi rodilo svim zdravim bogatstvima, niti bi ribe u sviježoj vodi legle svoja jajašca, niti jedna ptica s nema ne bi vila svoje gnijezdo u prostranoj zemlji; na nebu gusti oblak ne bi otvorio svoja usta (doslovan prijevod); na polju, pjegava zrna ne bi punila zemlju, vegetacija ne bi bogato rasla; u vrtovima, široka stabla ne bi urodila plodom.“

Prijevod glinenog modela jetre – (Sipar – Starobabilonsko razdoblje): „Neprijatelj će oduzeti utvrđeni grad. / Ja ću oduzeti utvrđeni grad od neprijatelja. / Čuvani (zatvorenik) čovjek pobjeći će neprijatelju. / Nema opasnosti za grad na rubu Carstva. / Neprijatelj je kraljev osobni polaznik i on će ubrzo otkriti tajne. / Čuvani čovjek ubrzo će otkriti tajne

neprijatelja. / Ako je gornji dio ravno probijen: hr-svećenica će ubrzo ukrasti sveti/e predmete. Oni će joj ih oduzeti i spali. Ili: Sangu-svećenik će ubrzo voditi pljubav s en-svećenicom. / Kraljev sin će ubrzo otkriti tajne. Ili: čovjekova žena će umrijeti. / Ako desnoj strani. / Kraljev osobni polaznik će ubrzo otkriti tajne. / Gluhi čovjek će ubrzo otkriti tajne. / Kraljev tvrđava će biti probijena. Važan zatvorenik će ubrzo otkriti vijesti neprijatelju. / Neprijateljski vrač će mi ubrzo otkriti tajne. / Unuk će ubrzo otkriti tajne. / Sin ..., kraljev osobni polaznik, ubrzo će otkriti tajne. / Grad na neprijateljskoj granici puta će nositi vijest za mene. / Skrivene vojske će se raspršiti. Ili: neće biti smanjenja u mojoj zemlji. / ...(narod) zemlje će (pokušati) ubiti (čovjeka) rodnom iz njegova grada, ali on će pobjeći od svojih gradskih zidina (grada). / Kralj će izgubiti svoje najbolje vojnike. Ili: Smanjenje će se održati u mojoj zemlji. / Grad na mojoj granici ubrzo će nositi vijesti od neprijatelja. (Ili :) on će umrijeti u nevolji. / Kralj će donijeti vlasništvo hramova u palači i oni će biti izloženi Suncu. / Poplava. Što se tiče kralja, pobune. / Njihova pljačka i vlasništvo neprijateljske bog će izveo više puta. / Kralj će (uzeti) najbolje palače (robe) u ruci i pobjeći. / Gradski pljačkaš će pobjeći iz moje kontrole i mojeg teritorija. / Bog Nergal će smanjiti neprijateljsku vojsku. Ili: Tu će biti smanjenje u neprijateljskoj zemlji. / Na početku godine boga Adad će (biti) poplava (zemlju). Gdje god se čuje moja (sic, jer "njegov") vika, kiša će dugo rijetko padati. / Kiša će padati. / Bog Adad udarit će gromom u zemlju. / Na kraju godine boga Adad će (udarati) gromom i uništiti biljke. Pašnjak gdje stoka pase biti će izgubljen. / Neprijatelj (će ...) tvrđava zid. / Brana će (imati više) protoka. Ili: kraljevi najbolji vojnici će pobjeći u neprijateljsku zemlju. / Neprijateljska pojačanja ubrzo će mi otkriti neprijateljevu tajnu. / Kralj će zapečatiti suparnika palače. / Izbit će epidemija među neprijateljskim vojscima. / Božica Ninkarak će uništiti u mojoj zemlji. / Ja ću okružiti neprijateljski grad, ali neće pobijediti svoje ljude u njemu. / Kraljev sin [...] ... gradovi ... [...]. / (narod) zemlje će zadržati slanja mi [...] ... [...] .... / Ja ću oduzeti neprijateljev grad kroz prolaz (u zidu) i konzimirati svoj plijen. / Epidemija moje vojske. / Čovjekov otac će umrijeti. / Epidemija među magarcima iz Marada. / Epidemija među magarcima Uruka. / Ako je sredina jetre probijena uzdužno: supruga Sangu svećenik će ubrzo ukrasti svetu imovinu. Ili: Sangu-svećenik ubrzo će imati spolni odnos s en-svećenicama. / Ako je baza jetre probijena uzduž: supruga Sangu-svećenika puta će ukrasti svetu imovinu. Ili: netko tko luta u Božjem hramu puta će imati spolni odnos s en-svećenicom/svećenicama.“

10.2. Rim

Cicero, *De Divinatione*

Cic. Div. I, 2

Cumque magna vis videretur esse et inpetriendis consulendisque rebus et monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur.

(Cicero 1915: 145)

„Furthermore, since our forefathers believed that the soothsayers' art had great efficacy in seeking for omens and advice, as well as in cases where prodigies were to be interpreted and their effects averted, they gradually introduced that art in its entirety from Etruria, lest it should appear that any kind of divination had been disregarded by them.” (Cicero 1923: 227)

Cic. Div. I, 52

Nam non placet Stoicis singulis iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum; neque enim decorum est nec dis dignum nec fieri ullo pacto potest; sed ita a principio incohatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulgoribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus.

(Cicero 1915: 118)

"For, according to the Stoic doctrine, the gods are not directly responsible for every fissure in the liver or for every song of a bird; since, manifestly, that would not be seemly or proper in a god and furthermore is impossible. But, in the beginning, the universe was so created that certain results would be preceded by certain signs, which are given sometimes by entrails and by birds, sometimes by lightings, by portents, and by stars, sometimes by dreams, and sometimes by utterances of persons in a frenzy.” (Cicero 1923: 352)

Cic. Div. I, 52

Postero die caput in iecore non fuit.

(Cicero 1915: 119)

„On the following day there was no head to the liver of the sacrifice.” (Cicero 1923: 353)

Cic. Div. II, 3

Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut adfirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem, ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego.

(*Cicero* 1915: 198)

„I must now reply to what you said, but I must do so with great diffidence and with many misgivings, and in such a way as to affirm nothing and question everything. For if I should assume anything that I said to be certain I should myself be playing the diviner while saying that no such thing as divination exists!”(*Cicero* 1923: 379)

Cic. Div. II, 5

Quae est igitur aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis.

(*Cicero* 1915: 200)

What, then, is this thing you call divination — this 'foreknowledge of things that happen by chance' — and where is it employed? You think that 'whatever can be foreknown by means of science, reason, experience, or conjecture is to be referred, not to diviners, but to experts.' It follows, therefore, that divination of 'things that happen by chance' is possible only of things which cannot be foreseen by means of skill or wisdom. (*Cicero* 1923: 386)

Cic. Div. II, 6

Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio... (*Cicero* 1915: 201)

”I am not ready yet to take up one by one the various kinds of divination and show that the cleft in the liver, the croak of a raven, the flight of an eagle, the fall of a star...”

(*Cicero*1923: 387)

Cic. Div. II, 12

Persuaderi igitur cuiquam potest ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? Aut quam longinquo tempore observari potuit? Aut quo modo est conlatum inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset, quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? ..cum rerum natura, tanta tamque praeclara in omnes partes montusque diffusa, quid habere potest commune non dicam gallinaceum fel (sunt enim qui vel argutissima haec extra esse dicant), sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo quid habet naturale, quod declarare possit, quid futurum sit?

„Now can anybody be induced to believe that the things said to be predicted by means of entrails were learned by the soothsayers through 'long-continued observation'? How long, pray, did the observations last? How could the observations have continued for a long time? How did the soothsayers manage to agree among themselves what part of the entrails was unfavourable, and what part favourable; or what cleft in the liver indicated danger and what promised some advantage? Are the soothsayers of Etruria, Elis, Egypt, and of Carthage in accord on these matters? ... I shall not say the gall of a chicken, whose entrails, some men assert, give very clear indications of the future, but — the liver, heart, and lungs of a sacrificial ox? And what natural quality is there in the entrails which enables them to indicate the future?”(Cicero 1923: 401)

Cic. Div. II, 13

Salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat...Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile, quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore?...verum sint sane ista Democritea vera; quando ea nos extis exquirimus? Aut quando aliquid eius modi ab haruspice inspectis extis audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent; tum hereditates, tu damna denuntiant; fissum familiare et vitale tractant; caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant; si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. (*Cicero 1915: 206*)

„...and he even thinks that the entrails give signs of future health or sickness... But if at the same instant the liver of one ox is smooth and full and that of another is rough and shrunken, what inference can be drawn from 'the condition and colour of the entrails'?... But grant that these absurdities of Democritus are true — when do we ever consult entrails to learn about crops or health, or when have we acquired information on these particulars from a soothsayer after he had made an inspection of entrails? The soothsayers warn us of dangers by fire and flood and sometimes they prophesy the inheritance, sometimes the loss, of money: they discuss the favourable and the unfavourable cleft; they view the head of the liver with the utmost care from every side. If, perchance, the liver's head should be wanting they regard it as the most unpropitious sign that could have happened.”(Cicero 1923: 403-407)

Cic. Div. II, 14

Quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sescenta licet eiusdem modi proferri, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat) – demus hoc; nihil enim huic disputationi adversatur; num etiam, si fissum cuiusdam modi fuerit in iecore, lucrum ostenditur?

„There is no need to go on and mention the seas and straits with their tides, whose ebb and flow are governed by the motion of the moon. Innumerable instances of the same kind may be given to prove that some natural connection does exist between objects apparently unrelated. Concede that it does exist; it does not contravene the point I make, that no sort of a cleft in a liver is prophetic of financial gain.” (*Cicero 1923: 408-409*)

Cic. Div. II, 20

A te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti; quod enim intellegeres fore ut premerere, cum ex te causas unius cuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti te, cum res videres, rationem causamque non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem aut esset philosophi causam, cur quidque fieret, non quaerere!

(*Cicero* 1915: 211)

„I am asking you for an explanation of the entire subject of soothsaying. But you betook yourself to a strange place of refuge. You knew that you would be in straits when I asked your reason for each kind of divination, and, hence, you had much to say to this effect: 'Since I see what divination does I do not ask the reason or the cause why it does it. The question is, what does it do? Not, why does it do it?' As if I would grant either that divination accomplished anything, or that it was permissible for a philosopher not to ask why anything happened!"

(*Cicero* 1923: 423)

Livije, *Ab Urbe Condita*

Liv. I, 56

Itaque cum ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in terris oraculum mittere statuit.

(*Livy* 1919: 194)

„Now for public prodigies none but Etruscan soothsayers were wont to be employed, but this domestic apparition, as he regarded it, so thoroughly alarmed him that he determined to send to Delphi, the most famous oracle in the world“ (*Livy* 1919: 195)

Liv. VIII, 9

Romani consules, priusquam educerent in aciem, immolaverunt. Decio caput iocineris a familiari parte caesum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam dis hostiam esse; Manlium egregie litasse. „Atqui bene habet“ inquit Decius, „si ab collega litatum est.“ Instructis, sicut ante dictum est, ordinibus processere in aciem, Manlius dextro, Decius laevo cornu praeerat.“ (*Livy* 1926: 34)

„The Roman consuls before leading their troops into battle offered sacrifices. it is said that the soothsayer pointed out to Decius that the head of the liver was wounded on the friendly side; but that the victim was in all other respects acceptable to the gods, and that the sacrifice of Manlius had been greatly successful.“it is well enough,” said Decius, “if my colleague has received favourable tokens.” in the formation already described they advanced into the field. Manlius commanded the right wing, Decius the left.“ (*Livy* 1926: 35)

Bilješka koja se odnosi na taj odlomak: *The “head of the liver” was a protuberance on the upper part of the right (i.e. Roman) lobe. in the present instance this protuberance had the appearance of being mutilated, and so constituted a presage of evil to Decius*

Liv. XXV, 16

Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, sacrificanti trieste prodigium factum est: ad exta sacrificio prepetrato angues duo ex occulto adlapsi adedere iocur conspectique repente ex oculis abierunt. Ideo cum haruspicum monitu sacrificium instauraretur atque intentius exta reservarentur, iterum ac tertium tradunt adlapsos libatoque iocinere intactos angues abisse. Cum haruspices ad imperatorem id pertinere prodigium praemonuissent et ab occultis cavendum hominibus consultisque, nulla tamen providentia fatum imminens moveri potuit. (Livy 1940: 402)

„As Gracchus was sacrificing before leaving Lucania, an unfavourable portent occurred. After the slaying of the victim two snakes gliding stealthily up to the entrails ate part of the liver, and on being noticed vanished suddenly from sight. When for that reason the sacrifice was repeated on the advice of the soothsayers, and while the entrails were being kept with greater care, they relate that the snakes for the second and the third time gliding up tasted the liver and went away unharmed. Although the soothsayers had warned in advance that that portent applied to the general, and that he must beware of men in hiding and of covert plans, still the impending fate could not be averted by any foresight.“ (Livy 1940: 403)

Liv. XXX, 2

consulum alteri primam hostiam immolanti caput iocineris defuit. ea prodigia maioribus hostiis procurata; editi a collegio pontificum dei quibus sacrificaretur. (Livy 1949: 372)

„One of the consuls on sacrificing his first victim found the “head” of the liver lacking. These prodigies were expiated by full-grown victims; the gods to whom sacrifices should be offered were announced by the college of the pontiffs.“ (Livy 1949: 373)

Bilješka uz odlomak: *In divination the liver, being variable in form, was considered of great importance, particularly a protuberance known as the “head.” If the caput was large the omen was favourable (XXVII. xxvi. 14), if small or misshapen, unfavourable. Nothing was accounted more ominous than its absence (ibid. § 13); cf. Cicero de Div. II. 32 fin. and Pease's notes; VIII. ix. 1; George F. Moore, History of Religions I. 559.*

Liv. XLI, 14

Cn. Cornelio et Q. Petilio consulibus, quo die magistratum inierunt, immolantibus Iovi i singulis bubus, uti solet, in ea hostia, qua Q. Petilius sacrificavit, in iocinere caput non inventum. Id cum ad senatum rettulisset, bove perlitare iussus. (Livy 1911: 14)

„When the consuls, Cneius Cornelius and Quintus Petillius, on the day of entering into office, according to custom, sacrificed each an ox to Jupiter, the head of the liver was not found in the victim sacrificed by Petillius; which being reported to the senate, he was ordered to sacrifice oxen until the omens should be favourable.“ (Livy 1938: 227)

Bilješka uz odlomak: *It was especially fortunate if favourable omens were secured from the first victim (XXXVI. i. 3); if not, the sacrifice was repeated.*

Liv. XLI, 15

Dum de iis rebus in senatu agitur, Cn. Cornelius evocatus a viatore, cum templo egressus esset, paulo post redit confuso vultu et exposuit ptribus conscriptis bovi sscenaris, quem immolavisset, iocur diffluxisse id se victimario nuntianti parum credentem ipsum aquam effundi ex olla, ubi exta coquerentur, iussisse et vidisse ceteram integram extorum, iecur omne inenarrabili tabe absumptum territis eo prodigio patribus et alter. consul curam adiecit, qui se, quod caput iocineri defuisset, tribus bubus perlitasse negavit. senatus maioribus hostiis usque ad litationem sacrificari iussit. ceteris diis perlitatum ferunt; Saluti Petilium perlitasse negant. (*Livy* 1911: 14)

„While these matters were being discussed in the senate, Gnaeus Cornelius, summoned by a messenger, left the senate-house, and shortly afterward returned with a troubled expression and reported to the Conscript Fathers that the liver of asescenaris ox which he had sacrificed had melted away. He added that, scarcely believing the man in charge of the victims when he reported this, he had himself directed that the water be poured out of the kettle in which the entrails were being boiled and had seen all the rest of the entrails complete, but the whole liver had been consumed by an indescribable wasting. To the Fathers, already terrified by this portent, the other consul brought additional anxiety by reporting that he had failed to obtain a favourable omen after sacrificing three cattle, as the head of the liver had been missing. The senate directed him to continue sacrificing full-grown victims until he received a favorable omen. They say that in the case of the other gods they were obtained; to Salus, they say, Petilius could find no good omen.“ (*Livy* 1938: 229)

Bilješka uz odlomak: *The meaning of the adjective sscenaris is unknown; and no attempt to emend has been successful.*

Plinije, *Historia Naturalis*

Pln. NH X,10.

Vulturum praevalent nigri. nidos nemo attigit; ideo et fuere qui putarent illos exadverso orbe a dvolare. falso: nidificant in excelsissimis rupibus; fetus quidem saepecernuntur, fere bini. vmb ricius, haruspicum in nostro aevo peritissimus, parere tradit ova xiii, uno ex his reliqua ova nid umque lustrare, mox abicere. triduo autem ante advolare eos, ubi cadavera futura sunt.

„Umbricius, the most skilful among the aruspices of our time, says that the vulture lays thirteen eggs, and that with one of these eggs it purifies the others and its nest, and then throws it away...“

Pln. NH XI, 180

Iecur in dextera parte est, in eo quod caput extorum vocant magnae varitatis. m. marcello circa mortem, cum pariit ab Hannibale, defuit in extis; sequenti deinde die geminum repertum est. d. defuit et c. mario, cum immolaret vticae, item gaio principikal.

„The liver is on the right side: in this part is situate what has been called the " head of the entrails," and it is subject to considerable variations.“

Pln. NH XI, 189

Serpentibus portione maxime copiosum. et piscibus autem est toto plerisque intestino, sicut accipitri, miluo; praetera et in iecore est, ut cetis omnibus. vitulisquidem marinis ad multa quoque nobile. taurosumfelle aureus ducitur color. haruspices id neptuno et umoris potentiae dicavere, geminumque fuit Divo Augustoquo die apud actium vicit.

„The aruspices have consecrated the gall to Neptune and the influence of water. The Emperor Augustus found a double gall in a victim which he was sacrificing on the day of his victory at Actium.“

Plutarh, *Usporedni životopisi*

„... I uzevši sa sobom svoga gataoca, prinosiso je žrtvu: kada je pala prva žrtvena životinja, gatalac mu pokaže da jetra nemaju glave. Ali kada je žrtvovao drugi put, glava jetara bila je izvanredne veličine, a i sve je drugo bilo začudo povoljno i učinilo se da se time uklanja bojazan što ju je izazvala prva žrtva. Ali gataoci rekoše da ih to još više plaši i smućuje; jer kada se veoma povoljna znamenja pojave poslije veoma nepovoljnih i tmurnih, neobičnost je promjene razlog za sumnju... Marcelo krene iz tabora... Marcelo bi proboden kroz bedro širokim kopljem što ga Rimljani zovu *lancea*.“ *Plutarh*, 2009, 65.

Tacit, *Anali*

Anali XI, 15.

Rettulit deinde ad sentum super collegio haruspicum, ne vetustissima Italiae disciplina per desidia exolesceret: saepe adversis rei publicae temporibus accitos, quorum monitu reintegratas caerimonias et in posterum rectius habitas; primoresque Etruriae sponte aut patrum Romanorum impulsu retinuisse scientiam et in familias propagasse: quod nunc segnius fieri publica circa bonas artes socordia, et quia externae superstitiones valescant. et laeta quidem in praesens omnia, sed benignitati deum gratiam referendam, ne ritus sacrorum inter ambigua culti per prospera oblitterarentur. factum ex eo senatus consultum, viderent pontifices quae retinenda firmandaque haruspicum.

Podnio je potom senatu izvještaj o zboru haruspikā, kako najstariji italski nauk ne bi zbog nemara pao u zaborav: kako su često, u vremenima nepovoljna za državu, dozivani oni na čiji su poticaj sveti obredi ponovno uspostavljeni i ubuduće pravnije obrđavani: i kako su prvaci Etrurije, od svoje volje ili na nagovor rimskih otaca, sačuvali znanje i proširili ga na obitelji: što se sada sve više zanemaruje zbog općeg nehaja prema lijepim umijećima i zbog toga što su počela jačati strana praznovjerja. I za sada je, doduše, sve povoljno, no dobroti bogova valja iskazivati zahvalnost što sveti obredi, štovani u opasna vremena, u sretnim vremenima ne padaju u zaborav. Donesena je prema tome, odluka senata neka pontifici razmotre što od haruspikā valja zadržati i potvrditi. *Tacit*, 2006, 403.

Valerije Maksim,

Val. Max. I, 6, 8

Minus miram in homine parum considerato temeritatem Ti. Gracchi gravissimi civis tristis exitus et prodigio denuntiatus nec evitatus consilio facit: consul enim cum in Lucanis sacrificaret, angues duae ex occulto prolapsae repente hostiae, quam immolauerat, adeso iocinore in easdem se latebras retulerunt. Ob id deinde factum instaurato sacrificio idem prodigii evenit. Tertia quoque caesa victima diligentiusque adservatis extis neque adlapsus serpentium arceri neque fuga inpediri potuit. Quod quamuis aruspices ad salutem imperatoris pertinere dixissent, Gracchus tamen non cavet ne perfidi hospitis sui Flavi insidiis in eum locum deductus, in quo Poenorum dux Mago cum armata manu delituerat, inermis occideretur.

Val. Max. I, 6, 10

Et consulatus collegium et erroris societas et par genus mortis a Ti. Graccho ad <M.> Marcelli memoriam me trahit. Is captarum Syracusarum et Hannibalis ante Nolana moenia a se primum fugere coacti gloria inflammatus, cum summo studio niteretur ut Poenorum exercitum aut in Italia prosterneret aut Italia pelleret, sollemnique sacrificio uoluntates deorum exploraret, quae prima hostia ante foculum cecidit, eius iecur sine capite inuentum est, proxima caput iocinoris duplex habuit. Quibus inspectis aruspex tristi vultu non placere sibi exta, quia secundum truncata laeta apparuissent, respondit. Ita monitus M. Marcellus ne quid temere conaretur, insequenti nocte speculandi gratia cum paucis egredi ausus, a multitudine hostium in Bruttis circumventus aequae magnum dolorem ac detrimentum patriae interitu suo attulit.

Val. Max. I, 6, 13

Tuas aras tuaque sanctissima templa, dive Iuli, ueneratus oro ut propitio ac faventi numine tantorum casus virorum sub tui exempli praesidio ac tutela delitescere patiaris: te enim accepimus eo die, quo purpurea veste velatus aurea in sella consedisti, ne maximo studio senatus exquisitum et delatum honorem sprevisse videreris, priusquam exoptatum civium oculis conspectum tui offerres, cultui religionis, in quam mox eras transiturus, vacasse mactatoque opimo bove cor in extis non repperisse, ac responsum tibi ab Spurinna aruspice pertinere id signum ad vitam et consilium tuum, quod utraque haec corde continerentur. Erupit deinde eorum parricidium, qui, dum te hominum numero subtrahere volunt, deorum concilio adiecerunt.

Marcijan Kapela

Mart. Capell. Nupt. II, 157

Qui quidem plerumque sui miraculo fidem fecere caelestium, ut in ortu Herculis geminatae noctis obsequium serpentesque idem parvus oblidens vim numinis approbavit, Tages sulcis emicuit et ritum statim gentis *simpuvium*que monstravit, Hammon apparuit cum cornibus arietinis et vestimen tum lanitio ac sistientibus undam fontis exhibuit.

Oni su ponajčešće svoju vjerodostojnost potvrdili nebeskim čudom, kao što je prilagodba dvostruke noći pri Heraklovu rođenju, dok je on sam malešan dokazao božansku snagu zdroživši zmije. Taget je iznikao iz brazde i smjesta pokazao plemenski obred i simpuvij; Hamon se pojavio s ovnujskim rogovima, te smjesta predenjem sazdao odjeću i val vrela za žedne.

Mart. Capell. Nupt. II, 158

Quid loquor eos, qui primi mortalibus usum rerum maioraque commoda praestiterunt? Ut vitem Dionysus apud Thebas, Osiris apud Aegyptos haustum vini usumque comperiens, frumentum Isis in Aegypto, Triptolemus apud Atticos docuere; eademque Isis lini usum sementemque monstravit. Comminuendae frugis farrisque fragmenta Pilumno signat Italia. Adscribit Asclepio Graecia medicinam.

Što da spominjem one koji su smrtnicima prvi pružili uporabu nečega i veću korist, poput Dioniza koji je u Tebi razotkrio lozu, Ozirisa koji je u Egptu / kod Egipćana otkrio ispijanje i uporabu vina, Izide koja je o žitu poučila u Egiptu, a Triptolem kod Atičana; Izida je pokazala i kako se sije i koristi lan. Italija doznačuje Pilumnu mljevenje žita i drobljenje pogače. Grčka pripisuje Asklepiju medicinu.

Mart. Capell. Nupt. II, 159

Alii quoque huius generis homines in divinandi usum et praescientiam procreati, ut Carmentis in Arcadia ab effuso per vaticinia carmine memorata, Sibylla vel Erythra quaeve Cymaea est vel Phrygia. Quas non decem, ut asserunt, sed duas fuisse non nescis, id est Herophilam Troianam † Marmensi filiam et Symmachiam Hippotensis filiam, quae Erythra progenita etiam Cumis est vaticinata. Ex hac divinandi possibilitate Amphiarus Mopsusque celbrati.

I druge su takve osobe rođene za proricanje i predviđanje, primjerice u Arkadiji Karmenta koja se naziva po pjesmi koja se širila proricanjem, i Sibila koja je eritrijska i kumska ili frigijska. Dobro znaš da njih nije bilo deset, kako navode, već dvije, to jest Trojanka Herofila, Marmentova kći i Simahija, Hipotensova kći koja je rođena u Eritri, a proricala je i u Kumi. Po toj sposobnosti proricanja slavni su i Amfijaraj i Mops.

10.3. Natpisi

898

ICONIO
ARUSPIC

4311

D . M
L . FLAVI ...
ARVSPICI
CAECILi a
5 IVNIA . VXOR
MARITO . OPTIMO

5704

D . M . T

VERACILIANVS

ARISPEX . D . M . S
Q . V . A . CXXXV
5 S . C . MIPSEN . SE . VI
VO . FECIT . M
MARCELLINA

2066

D . M
CN . IVLI . PICENTIS . MIL . CO
XIII . VRB . . TERENTIANI
ARESPICI . ORDIATO
5 FECIT
CN . IVLIVS . THEAGENES
PATER . FILIO . PIISIMO²¹³

3680

D . M
D . IVNIO . D . F . CLAV
CERTO . SACERDOTI
ET . ARVSPICI . PVBLICO
5 EX . GENERE . SACERDO
TVM . CREATO . FRA
TRI . PIENISSIMO

3681

D . M
D . IVIO . D . F
QVAD . CERTO
SACERDOTI . ET
5 ARVSPICI . PUBLICO
NEPOTES . PIENISSIMI

---

²¹³ CIL VI, 601.

2296

C . BEBIVS
L . F
ARRESPEX

3382

D . M
L . SEVI . L . F
STELLATINA
CLEMENTIS
5 ARISPICIS
VIX . ANN . XXX
EX . ORDINE . ARISPICVM . LX
CVRATORI . ARCAE . BIS IIII . VIR
IVRE . DICVNDI . TEAM . AEDILI
10 C . SEVIVS
CELSVS
FRATRI . OPTVMO
D . D . F . P

32439

L . VINVLLEIVS . L . F
POM . LVCVLLVS
ARISPEX
EX SEXAGINTA
5 IN FR.P.VII.IN.AG.P.XII²¹⁴

---

²¹⁴ CIL VI, 3303.

10.4. Tabele

Tabela 1.

Autori	Ciceron	Tit Livije	Gaj Plinije Sekundo Stariji	Tacit	Valerije Maksim	Plutarh	Marcijan Kapela	Ivan Lidanin
Naslov	<i>O proricanju</i>	<i>Od osnutka Grada</i>	<i>Prirodoslovlje</i>	<i>Anali</i>	<i>Spomena vrijedna djela i izreke</i>	<i>Usporedni životopisi</i>	<i>Vjenčanje Merkura i Filologije</i>	<i>O nebeskim znacima</i>
Tko provodi praksu	Haruspik, vrač ²¹⁵	Haruspik ²¹⁶	Haruspik ²¹⁷	Haruspik	Haruspik Spurina ²¹⁸	Haruspik ²¹⁹	/	Haruspik
Tko traži	Konzul ²²⁰	Konzuli ²²¹	Konzul, carevi ²²²	/	Konzuli ²²³	Konzul ²²⁴	/	/
Svrha	Zdravlje, financijski dobitak ²²⁵	Ishod rata ²²⁶	Ishod rata, vladavina ²²⁷	/	Ishod rata, smrt ²²⁸	Ishod rata ²²⁹	/	/
Životinja	Janje ²³⁰	Bik ²³¹	Zečevi ²³²	/	Bik ²³³	/	/	/
Opis rituala	/	/	/	/	/	Kuhanje ²³⁴	/	/
Što se promatra	Jetra, iznutrice ²³⁵	Glava jetre ²³⁶	Jetra ²³⁷	/	Jetra ²³⁸ i srce ²³⁹	Jetra ²⁴⁰	/	/
Kakvo je tumačenje	Nejasno ²⁴¹	Nepovoljno ²⁴²	Nepovoljno, povoljno ²⁴³	/	Nepovoljno ²⁴⁴	Nepovoljno, povoljno ²⁴⁵	/	/
Doba dana	Nepoznat ²⁴⁶	/	/	/	/	/	/	/

²¹⁵ *Cic. Div. I, 2.*

²¹⁶ *Liv. I, 56.*

²¹⁷ *Pln. NH X, 19.*

²¹⁸ *Val. Max. I, 6, 13*

²¹⁹ *Plutarh, 2009: 65.*

²²⁰ *Cic. Div. I, 18.*

²²¹ *Liv. XXV, 16.*

²²² *Pln. NH XI, 189.*

²²³ *Val. Max. I, 6, 10.*

²²⁴ *Plutarh, 2009: 65.*

²²⁵ *Cic. Div. II, 13.*

²²⁶ *Liv. XXV, 16.*

²²⁷ *Pln. NH XI, 189. i 195.*

²²⁸ *Val. Max. I, 6, 10 i 13.*

²²⁹ *Plutarh, 2009: 65.*

²³⁰ *Cic. Div. II, 17.*

²³¹ *Liv. XXI, 14. i 15.*

²³² *Pln. NH XI, 189.*

²³³ *Val. Max. I, 6, 13.*

²³⁴ *Plutarh, 2009: 65.*

²³⁵ *Cic. Div. II, 12.*

²³⁶ *Liv. VIII, 9.*

²³⁷ *Pln. NH XI, 189.*

²³⁸ *Val. Max. I, 6, 8; 10.*

²³⁹ *Val. Max. I, 6, 13*

²⁴⁰ *Plutarh, 2009: 65.*

²⁴¹ *Cic. Div. II, 12.*

²⁴² *Liv. XXV, 16., Liv. XXX, 2.*

²⁴³ *Pln. NH XI, 189., Pln. NH XI, 195.,*

²⁴⁴ *Val. Max. I, 6, 8; 10 i 13.*

²⁴⁵ *Pln. NH XI, 189., Pln. NH XI, 195.*

²⁴⁶ *Cic. Div. II, 12.*

Tabela 2.

<i>Slika</i>	<i>Predmetni izvori</i>	<i>Pribor za haruspicinu</i> ²⁴⁷	<i>Luksuzni pribor</i> ²⁴⁸	<i>Ukrasni predmeti</i> ²⁴⁹	<i>Kultni predmeti</i> ²⁵⁰
	Mezopotamija				
1-33.	Glineni modeli jetara (1-33.)	+			
34.	Ovčja utroba	+			
35.	Glinena pločica	+			
36.	Reljefni model jetre	+			
37.	Model ovčje jetre	+			
38.	Lice Hubabe				+
39.	Reljef iz palače	+			
40.	Model životinjskih pluća	+			

<i>Slika</i>	<i>Predmetni izvori</i>	<i>Pribor za haruspicinu</i>	<i>Luksuzni pribor</i>	<i>Ukrasni predmeti</i>	<i>Kultni predmeti</i>	<i>Zagrobni predmeti</i> ²⁵¹
	Antički zapad					
41.	Zrcalo		+			
42.	Zrcalo		+			
43.	Dio posuđa		+			
44.	Pločica sa savinutom ručkom			+		
45.	Brončana pločica			+		
46.	Glineni model jetre	+				
47.	Kipić haruspika				+	
48.	Kipić haruspika				+	
49.	Kipić haruspika				+	
50.	Kipić haruspika				+	
51.	Izduženi zavjetni kipić				+	
52.	Kipić haruspika				+	
53.	Gema			+	+	
54.	Gema			+	+	
55.	Novac		+			
56.	Poklopac urne					+
58.	Sarkofag Larsa Pulene					+
57.	Brončani model jetara	+				

²⁴⁷ Pribor za haruspicinu upotrebljavan je prilikom izvođenja obreda: pomagala i dio obrednog 'alata'. Pod namjenske predmete mogu biti uvršteni i predmeti na kojima su se učili budući vračevi: na primjer glineni modeli jetara.

²⁴⁸ Luksuzni predmeti korišteni su u svakodnevnom životu, nevezani uz religiju.

²⁴⁹ Pod ukrasne predmete ubrojani su predmeti koji su služili isključivo kao dekoracija.

²⁵⁰ Kultni predmeti odnose se na zavjetne kipiče, poklopce urne, te predmete vezane uz zagrobni život.

²⁵¹ U zagrobne predmete svrstane su urne i sarkofazi.